T.C.

ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ

LİBYA LEHÇELERİ İLE FASİH ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

ASMA IDRIS MOHAMMED ALFASSI

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ARAP DİLİ VE BELAGATI ANABİLİM DALI

Ağustos 2024

T.C.

ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ

LİBYA LEHÇELERİ İLE FASİH ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

ASMA IDRIS MOHAMMED ALFASSI

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Osman AKTAŞ

Ağustos 2024

TEŞEKKÜR

Bana bu tezi tamamlamayı nasip eden Rabbime hamdolsun. “İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah’a şükretmez.” hadisinin bilinciyle bu süreçte bana destek olan herkese teşekkürlerimi sunarım. Özellikle tez sürecinde bana rehberlik eden kıymetli danışmanım Doç. Dr. Osman Aktaş’a titiz takibi, gözlemleri ve yönlendirmeleri için duyduğum derin minnettarlığı ifade etmek isterim.

Arap Dili ve Belagati Yüksek Lisans programında bana ders veren tüm hocalarıma; Doç.Dr. Mehmet Ali Kılay Araz’a, Dr. Öğr. Üyesi İsa Güceyüz’e ve Doç. Dr. Ahmet Mekin Kandemir’e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu bilimsel yolculukta bana destek ve teşvikleriyle kardeş gibi davranan yüksek lisans programındaki meslektaşlarıma da teşekkür ederim.

Tezimi okuyup değerli yorum ve gözlemlerini sunan savunma jürileri Doç.Dr. Abdullah Hacibekiroğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Levent Yakupoğlu’na da teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak lisansüstü çalışmalarımı sürdürebilmem adına verdikleri büyük destek ve teşvik için anneme, babama ve kardeşlerime en içten teşekkürlerimi sunarım. Onların desteği olmasaydı karşılaştığım birçok zorluk ve engelin üstesinden gelemezdim. Bu çalışmanın alanımıza katkı sağlamasını ve ileriye dönük çalışmalara ilham vermesini temenni ediyorum.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR i
İÇİNDEKİLER ii
ÖZET vi
ABSTRACT vii
KISALTMALAR viii
TRANSKRİPSİYON ix
GİRİŞ 1
Araştırmanın Önemi 3
Önceki Çalışmalar 4
Araştırma Yöntemi 5
BİRİNCİ BÖLÜM 6
FASİH/KLASİK ARAPÇA VE LEHÇELER 6
1.1. Lisan 6
1.2. Lügat 6
1.3. Lehçe 9
1.4. Arapçanın Tarihi 9
1.4.1. Sami Dilleri 10
1.4.1.1. Kuzey ve Güney Sami Dilleri 10
1.4.1.2. Güney Arapça Dilleri 10
1.4.1.3. Habeşistan'daki Sami Diller 11
1.4.1.4. Eski Arapça veya "Yazıt Arapçası" 11
1.4.1.5. Aramiceden Etkilenmiş Yazıtlar 11
1.4.1.6. Günümüze Ulaşan Arapçaya Yakın Yazıtlar 12
1.4.1.7. Günümüze Ulaşan Kadîm Arapça 13
1.4.2. Eski Arapça Lehçeleri 13
1.4.2.1. 'An'ane (العنعنة) 13
1.4.2.2. Keskese (الكسكسة) 14
1.4.2.3. Keşkeşe (الكشكشة) 14
1.4.2.4. Şenşene (الشنشنة) 14
1.4.2.5. Teltele (التلتلة) 15
1.4.2.6. 'Ac'ace (العجعجة) 15

1.4.2.7. Lehlehâniyye (اللخلخانية) 15
1.4.2.8. Tadaccu‘ (التضجع) 15
1.4.2.9. Tumtumâniyye (الطُّمطُمانية) 16
1.4.2.10. Fahfaha (الفحفحة) 16
1.4.2.11. Kut‘a (القُطعة) 16
1.4.2.12. Vetm (الوتم) 16
1.4.2.13. İstintâ (الاستنطاء) 16
1.4.2.14. Vekm (الوكم) 17
1.4.2.15. Vehm(الوهم) 17
1.5. Ammice العاميّة 18
1.5.1. Lehçelerin Ortaya Çıkış Nedenleri 18
1.5.2. Modern Arap Lehçeleri 20
1- Hicaz-Necd Lehçeleri (Hicaz, Necd ve Yemen Lehçeleri) 21
2- Şam Lehçeleri 22
3- Irak Lehçeleri 22
4- Mısır Lehçeleri 23
5- Fas Lehçeleri 23
1.6. Libya Lehçesinin Tarihi 24
1.6.1. Coğrafi Konum 24
1.6.2. İsimlendirme 24
1.6.3. Nüfus 25
1.6.4. İslam Fetihleri 27
1.6.5. Arapça Dilinin Yaygınlaşması 27
1.6.6. Arapçanın Yaygınlaşmasındaki Etkenler 28
1.6.7. Libya Lehçesinin Ortaya Çıkışındaki En Önemli Faktörler 29
1.6.8. Libya'da Bölgelere Göre Lehçe Çeşitliliği: 30
1. Batı Libya Lehçesi /Garbâviyye Lehçesi 30
2. Doğu Libya Lehçesi /Şarkâviyye Lehçesi 30
3. Güney Libya Lehçesi/Güney Lehçesi 31
İKİNCİ BÖLÜM 32
DİL BİLİM VE LİBYA LEHÇESİNİN ÖZELLİKLERİ 32
2.1. SES BİLİM المستوى الصوتي 32
2.1.1. İbdâl 33
2.1.1.1. الثاء Harfi Yerine التاء Harfinin Getirilmesi (Trablus) 34

2.1.1.2. الجيم Harfi 34
2.1.1.3. الذال Harfi Yerine الدال ya da الضاد Harfinin Getirilmesi (Trablus) 35
2.1.1.4. الزاي Harfi 35
2.1.1.5. السين Harfi Yerine الصاد Harfinin Getirilmesi (Tüm Bölgeler) 36
2.1.1.6. الضاد Harfi Yerine الظاء Harfinin Getirilmesi (Doğu Fizan) 36
2.1.1.7. الظاء Harfi Yerine الضاد Harfinin Getirilmesi (Trablus ve Fizan) 37
2.1.1.8. العين Harfi Yerine الحاء Harfinin Getirilmesi (Eski Dilde) 37
2.1.1.9. القاف Harfi Yerine G Harfinin Getirilmesi 37
2.1.2. Hemze ve Teshîl 39
2.1.3. İşbâ'u'l-hareke (Harekede Ziyade Yapmak) 42
2.1.4. Sâkin Harfle Başlamak: 44
2.2. BİÇİM BİLİM المستوى الصرفي 44
2.2.1. Müzekker (Eril) ve Münnes (Dişil) 45
2.2.2. Libya Lehçesinde Müsennâ (İkil) 45
2.2.3. Cemi (Çoğul) 46
2.2.4. Merfû Munfasıl Zamirler (Şahıs Zamirleri) 47
2.2.4.1. Muttasıl Zamirler (Aitlik Zamirleri) 48
2.2.5. Libya Lehçesinde İsm-i Mevsûl 50
2.2.6. Libya Lehçesindeki İşaret İsimleri 51
2.2.7. Müştak İsimler (Türemiş İsimler) 52
2.2.7.1. İsm-i Fāil 52
2.2.7.2. Mübalağa Sigası 53
2.2.7.3. Sıfat-ı Müşebbehe 53
2.2.7.4. İsm-i Mef'ûl 54
2.2.8. Fiiller 55
2.2.8.1. Muzari Fiilin Mütekkelim Zamirlere İsnad Edilmesi 55
2.2.8.2. Gelecek Zaman 57
2.2.8.3. Mazi Fiil (Geçmiş Zaman) 59
2.2.8.4. Meçhul Fiil (Edilgen Fiil) 59
2.3. SÖZ DİZİMİ المستوى النحوي والتركيبي 60
2.3.1 Arapçada Cümle Çeşitleri 61
2.3.1.1 Olumlu Cümle 62
2.3.1.2. Mazi ve Muzari Zamanın Olumsuzu 62
2.3.1.3. Gelecek Zamanın Olumsuzu 63

2.3.1.4. İsim Cülesinin Olumsuzu 63
2.3.2. Nehiy 64
2.3.3. Soru Cümlesi 64
2.3.3.1. Soru Harfleri (أ - هل) 65
2.3.3.2. Libya Lehçesindeki Soru Edatları 65
2.3.4. Aded (Sayı) ve Madud (Sayılan) 66
2.3.5. Fiil ve Fâil Uyumu 69
2.3.6. Sıfat Mevsuf Uyumu 70
2.4. ANLAM BİLİMSEL/ SEMANTİK DÜZEY المستوى الدِّلالي 71
2.4.1. Eş Anlamlılık 72
2.4.2. Zıt Anlamlılık 73
2.4.3. Eş Seslilik 73
2.4.3.1 Zıtlık İfade Eden Eş Seslilik: 74
2.4.4. Yabancı Dillerin Libya Lehçesi Üzerindeki Etkisi 75
2.4.4.1. Türk Dilinin Libya Lehçesine Etkisi 75
2.4.4.2. İtalyan Dilinin Libya Lehçesine Etkisi 77
SONUÇ 78
KAYNAKÇA 83

ÖZET

Dil, beşerî ve sosyal bir olgu olarak bireyler arasındaki iletişimin temelidir ve dünyadaki tüm dilleri şekillendiren genel yasalara ve temellere sahiptir. İkidillilik, dilin doğasının bir yansıması olup resmi yazılı dil ile günlük konuşma dili olmak üzere iki düzeyin varlığını ifade etmektedir. Arapça da diğer diller gibi bu ikiliği eskiden beri barındırmaktadır. Ancak zamanla, günümüze kadar, resmi dil ile günlük dil arasındaki fark büyümüş ve bazı kişiler, yerel ağızların (lehçelerin) resmi dil olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu noktada, modern Arap lehçelerinin incelenmesi ve bu lehçelerde kullanılan fasih (resmi) Arapça unsurlarının belirlenmesi önem kazanmaktadır. Araştırmalar bu lehçelerdeki birçok unsurun eski Arap lehçelerinin devamı olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada, Libya lehçesine odaklanılarak dil ve lehçe arasındaki ilişki incelenmiş, Arapçanın eski ve modern lehçeleri tanıtılmış ve lehçelerin oluşum nedenlerine değinilmiştir. Ayrıca, Libya'nın tarihsel durumu ve İslam'ın bu bölgeye girişi ele alınmış, modern Libya lehçesinin oluşumunu etkileyen faktörler belirtilmiştir. Libya lehçesinin fonetik, morfolojik, sentaktik ve semantik seviyeleri analiz edilerek fasih Arapça ile karşılaştırılmış ve lehçenin fasih Arapçadan hangi yönlerde ayrıldığı veya hangi yönlerde uyum sağladığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Arapça, Lehçe, Libya lehçesi, Lehçe bilim.

ABSTRACT

Language is the basis of communication between individuals as a human and social phenomenon and has general laws and foundations that shape all languages in the world. Linguistic Duality reflects the nature of language and expresses the existence of two levels: the official written language and the daily spoken language. Arabic, like other languages, has had this duality for a long time. However, over time, the difference between the Standard and the daily spoken language has grown and some people have argued that local dialects should be accepted as official languages. Therefore, examining modern Arabic dialects and determining the Modern Standard Arabic (FUSHA) elements used in these dialects gain importance. Research indicates that many elements in these dialects are continuations of ancient Arabic dialects.

This study delves into the relationship between Standard Arabic and dialects by focusing on the Libyan dialect. It introduces the old and modern Arabic dialects, discusses the reasons for the emergence of dialects, and explores the historical context of Libya, including the influence of Islam in the region. Furthermore, the study identifies the factors that have contributed to the formation of the modern Libyan dialect. The phonetic, morphological, syntactic, and semantic aspects of the Libyan dialect are analyzed and compared with Modern Standard Arabic to ascertain the differences and similarities between the two.

Key Words: Language, Arabic Language, Dialect, Libyan Dialect, Dialectology

KISALTMALAR

b.	**ibn (Oğlu)**
Bk.	**Bakınız**
C.	**Cilt**
Çev.	**Çeviren**
Erişim	**Erişim Tarihi**
H.	**Hicri**
MÖ	**Milattan Önce**
MS	**Milattan Sonra**
Ö.	**Ölüm Tarihi**
Thk.	**Tahkik Eden**
Ts.	**Tarihsiz**
Vd.	**Ve diğerleri**

TRANSKRİPSİYON

Ünsüzler

ء	ʾ
ب	b
ت	t
ث	s̲
ج	c
ح	ḥ
خ	ḫ
د	d
ذ	z̲
ر	r
ز	z
س	s
ش	ş
ص	ṣ
ض	ḍ
ط	ṭ
ظ	z̧
ع	ʿ
غ	ġ
ف	f
ق	ḳ
ك	k
ل	l
م	m
ن	n
ه	h
و	v
ي	y

Ünlüler

ـَـ	a/e
ـِـ	i
ـُـ	u
ـا	ā/â
ـو	ū/û
ـي	ī/î

GİRİŞ

İnsanın bu dünyadaki varlığı kadar eski bir olgu olan dil, toplum üyeleri arasında ifade ve anlayışı sağlamakta, halkların ve toplumların sahip oldukları medeniyetin bir aynası olarak işlev görmektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran bu beşerî olguyu incelemek için dil bilim alanı geliştirmiştir. Bu alan dili yapısal, sosyal, psikolojik ve anlamsal gibi çeşitli yönleriyle incelemektedir.

Dil, toplum içindeki sosyal etkileşimin temel aracı olarak rol oynamaktadır. Bu etkileşim hem aynı coğrafî bölgeden gelen insanlar arasında hem de farklı uluslardan gelen bireyler arasında gerçekleşebilir. Toplumların çeşitliliği arttıkça, dil grupları da çeşitlenir. Dilin önemini belirleyen unsur, ifadelerin anlamını doğru şekilde anlayabilme ve bu anlamları kaynağı göz önünde bulundurarak ayırt edebilme yeteneğidir. Bireyin farklı bir dil grubuna ait olması, iletişimde anlama eyleminin gerçekleşmemesine yol açabilir ve sonuç olarak dil, sadece anlaşılmayan ses sembollerine dönüşebilir.

Bilim insanları dil konusuna büyük ilgi göstermişlerdir. Öncelikle dilin özelliklerini, kurallarını ve yasalarını incelemişler, ardından her dilin ses bilimsel, biçim bilimsel, dil bilimsel ve anlam bilimsel düzeylerini analiz etmişlerdir. Daha sonra dilin kullanımına bağlı olarak dil düzeylerinin nasıl değiştiğini araştırmışlardır. Ayrıca, farklı toplumlara mensup bireylere farklı diller öğretme yöntemlerini incelemişler ve bununla birlikte dünya çapında farklı topluluklardan gelen bireyler arasındaki sosyal iletişimi güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca, bu dillerin birbirleri üzerindeki etkilerini ve toplumların birbirleriyle etkileşimlerinden kaynaklanan dil farklılıklarını da ele almışlardır.[1]

Günümüzde yaşayan en önemli dillerden biri olan Arapça, dil olgusunun kurallarına ve yasalarına tabidir. Bu yasalardan biri de her dilin, farklı işlevlere göre değişen çeşitli dil düzeylerine sahip olmasıdır. Dilin en yüksek düzeyi resmi işlemlerde ve edebiyatta karşımıza çıkmaktadır. Farklı meslek gruplarının dili ise, örneğin akademisyenler, öğretmenler, çiftçiler ve zanaatkârlar gibi, her birinin kendine özgü özellikleri ve kelimeleri bulunmaktadır. Günlük yaşamda kullanılan dil düzeyi ise evde, çarşıda ve sokakta konuşulan dildir.[2] Tek bir dilde görülen bu düzey çeşitliliği "ikidillilik (diglossia)" terimiyle ifade edilmektedir.

Arap yarımadası, tüm Arap kabilelerinin ortak dili olan fasih-edebî Arapçanın ana vatanı olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra her bir kabilenin kendine has kurallarını ve

[1] Ṣubḥî İbrahîm eṣ-Ṣâliḥ, *Dirâsât fî fiḳhi'l-luġa* (Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1960), 21,22.
[2] Mario Pei, *ʾUsusu ʿilmi'l-luġa*, çev. ʾAhmed Muḫtar Ömer (ʿÂlamu'l- Kütüb, 1998), 69-71.

kelimelerini içeren lehçeler de bulunmaktadır. İslam'ın Arap yarımadası dışına; Irak, Şam, İran, Hindistan, Mağrip ve Cebelitarık gibi yerlere yayılmasıyla birlikte Arapça bu ülkelerdeki halkların diline girmiştir. Dilin İslami kimlikte önemli bir rol oynaması, Arapçanın ibadet dili olması ve Araplarla olan etkileşim nedeniyle bu halkların Arapçayı öğrenmeleri doğal bir süreç içinde gelişme göstermiştir. Bu durumun bir sonucu olarak, irab hataları (lahn) ve yabancı kelimelerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Dil bilimciler, Arap dilinde görülen kullanım hatalarını düzeltmek ve yaygın dil hatalarına dikkat çekmek amacıyla çeşitli eserler yazmışlardır. Bu eserler arasında, el-Kisâî'nin (ö. h.189) *Mâ telhan bihi'l-'amme*, İbnü's-Sikkît'in (ö. h.244) *Islâhu'l-mantık*, ez-Zübeydî'nin (ö.h.379) *Lahnu'l-'avâm*, İbn Kuteybe'nin (ö. h.276) *Edebü'l-kâtib* ve İbn Hişâm el-Lahmî'nin (ö. h.577) *el-Medhal ilâ takvîmi'l-lisân* adlı eserleri bulunmaktadır.

Arapçanın uzak diyarlara yayılmasıyla birlikte ve dilin doğal olarak maruz kaldığı değişim/ gelişim süreçleri nedeniyle günümüzde fasih Arapça ile günlük konuşma dili arasındaki fark belirgin hale gelmiştir. Bu durum hem dil bilgisi, fonetik ve fonoloji açısından hem de cümle yapısı ve kelime kullanımı açısından kendini göstermiştir. Böylelikle fasih Arapça coğrafi bölgelere göre farklılaşan modern Arap lehçelerine ayrılmıştır. Dolayısıyla, modern Arap lehçelerinin detaylı bir şekilde incelenmesi ve anlaşılması günümüz dil bilim çalışmaları için önemli hale gelmiştir.

Modern Arap lehçeleri üzerine yapılan ilk çalışmalar, 19. yüzyılın başlarında bu lehçeleri üniversitelerde öğretmeye başlayan oryantalistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Oryantalisteler, Modern Arap lehçeleri üzerine analizler yapmışlar ve bu alanda eserler yazmışlardır. Alandaki ilk çalışma, Alman Wilhelm Spitta'nın 1880 yılında Almanca olarak yazdığı *Mısır Lehçesinin Kuralları* adlı kitabıdır. Spitta, bu eserinde fasih Arapça yerine lehçenin edebi dil olarak kullanılmasını önermiş ve hatta Arapçanın Latin harfleriyle yazılması fikrini ileri sürmüştür. Bu çalışma, Arap dilindeki lehçelerle ilgili tartışmaların başlangıcını oluşturmuş, Arap yazarlar ve entelektüeller arasında bu öneriye dair farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, lehçelerin standart Arapçaya yakınlığı veya uzaklığı konusundaki tartışmalar başlamış, "Bu çatışma gerçek mi yoksa uydurma mı?" ve "Fasih Arapça lehçelere doğru mu evriliyor yoksa lehçeler mi fasih Arapçaya yaklaşıyor?" gibi sorular gündeme gelmiştir. Sonrasında, modern Arap lehçeleri üzerine yapılan araştırmalar devam etmiş ve Mısır lehçesi ile diğer Arap lehçeleri üzerine çeşitli çalışmalar ortaya konmuştur. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- "Modern Mısır Arapçası" – Karl Vollers, 1890, Almanca yayımlanmış ve 1895'te İngilizceye çevrilmiştir.

- "Bağdat Lehçesi" – Louise Massignon, 1912, Fransızca yayımlanmıştır.
- "Beyrut Lehçesi" – Emmanuel Mattsson, 1911, Fransızca yayımlanmıştır.
- "Marakeş Lehçesi ve Kuralları" – Ben Smail, 1918, Fransızca yayımlanmıştır.

Arapça örnekler de içermektedir.

- "Şam Lehçesi" – Brigitte Artesser, 1924, Almanca yayımlanmıştır.[3]

Modern Arap lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar, 20. yüzyılın başlarında, Arap araştırmacılar tarafından da ilgi görmeye başlamış ve Kahire'deki Arap Dil Akademisi'nde Lehçeler Komitesi kurulmuştur. Bu komitenin ilgilendiği konular arasında modern Arap lehçelerinin incelenmesi, kurallarının tanımlanması ve fasih Arapça ile birliğinin sağlanması bulunmaktadır. Bu bağlamda, çeşitli araştırmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: İbrahim Enîs'in *Kahire Lehçesi* ve Kemal Bişr'in *Lübnan Lehçesi* başlıklı çalışmaları, araştırmacı Belkâsım Bel'arec'in Cezayir lehçelerinden biri üzerine yaptığı *Cîcel Lehçesi ve Fasih Arapça ile İlişkisi* başlıklı yüksek lisans tezi ve Abdulhamîd Tâlib'in *Sudan'daki Adalar ve Edebiyatı Lehçeleri* başlıklı doktora tezi.

Mağrip lehçelerini anlamanın zor olduğu "Meşrik" olarak isimlendirilen Doğu Arap bölgesindeki Arapça konuşanlar arasında yaygın bir söylemdir. Kuzey Afrika lehçelerinden biri olarak kabul edilen ve günümüzde Libya Devleti vatandaşları tarafından konuşulan Libya lehçesi de bu söylemden nasibini almıştır. Bu çalışmada, Libya lehçesinin okuyucuya tanıtılması, düzeylerinin incelenmesi ve temel özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde açıklanması amaçlanmaktadır. Çalışmada ayrıca Libya lehçesinin fasih Arapça ile karşılaştırılması yapılarak bu iki dil arasındaki benzerlikler ile farklılıklar belirlenecektir.

Araştırmanın Önemi

Bu araştırmanın önemi, Libya lehçesi üzerine yapılan çalışmaların azlığına dayanmaktadır. Libya lehçesi fonetik, anlamsal ve edebi açıdan zengin bir lehçedir. Bu lehçe edebiyatta, şiirde ve atasözlerinde belirgin özellikler taşımaktadır. Faslı bir seyyah olan el-'Abderî, doğu Libya'nın Berka bölgesinde konuşulan Arapçayı "duyduğumuz en fasih Arapça" olarak tanımlamıştır.[4] Libya'nın batı ve güney bölgeleri de kendine has özellikler taşımaktadır. Bu lehçe üzerine yapılan bir çalışma, hem Arap dünyasının doğusundaki Araplar için hem de Arap lehçeleriyle ilgilenenler için faydalı olacaktır. Bu çalışmanın, modern Arap lehçeleri

[3] Neffûse Zekeriyyâ Seʿîd, *Târîḫu'd-daʿva ile'l-ʿammiyye ve ʾâṣâruhâ fî Mısır* (el-İskenderiyye: Dâru Neşri'ṣ-Ṣeḳâfa, 1964), 9-11,18-25.
[4] Şevkî Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī* (Kahire: Dâru'l-Maʿârif, 1995), 9/80.

üzerine yapılan Türkçe akademik çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağına ve Libya lehçesi hakkında önemli bir referans olacağına inanıyoruz.

Önceki Çalışmalar

Libya lehçesi üzerine yapılan araştırmaların kısıtlı olması, bu dilin derinlemesine incelenmesini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Literatürde yer alan bazı kritik kaynaklar yalnızca tek bir baskı yapmıştır ve kütüphanelerde veya internet ortamında bu kaynaklara rastlanmamıştır. Kısıtlı imkânlara rağmen kişisel çabalar sonucu ulaşılan bazı önemli çalışmalar şunlardır:

Kitaplar ve Bilimsel Makaleler:

- Mecme‘u’l-Luğati’l-‘Arabiyye, el-Lehcetü’l-Lîbiyye fî fedâiha’l-‘Arabiyyi’l-evsat beyne’l-meşriki ve’l-mağrib, el-fasîhu’l-mütedâvil fi’l-lehceti’l-Lîbiyye: Dirâse ta’sîliyye beyne’l-müdüni ve’l-eryâfi ve’l-bevâdî, C.1-2, Trablus, 2006.
- Abdullâh Abdulhamîd Selmân Süveyd, el-Usûlü’l-‘Arabiyyeti’l-fasîha li elfâzi’l-lehceti’l-Lîbiyye fî dav’ ‘ilmeyi’d-dilâle ve’l-mu‘cem, Matbû‘âtü Câmi‘ati Kâryûnis.
- Hanefî Ahmed Bedevî ‘Alî, el-Elfâzu fî lehceti vâhati’l-Kufra ve ‘alakatühâ bi’l-luğati’l-‘Arabiyye: Dirâse fî dilâleti’l-elfâz.
- Muhammed Râdi Muhammed, el-Hasâisu’s-savtiyye ve’s-sarfiyye li lehcâti kabâili’ş-şarki’l-Lîbî: Mıntıkatü’l-Merc ve’l-kurâ ve’l-muhîta bihâ enmûzecen” Araştırma Makalesi, 2014.
- Ebu’l-‘Abd el-Fıkhî, ez-Zavâhiru’s-savtiyye fi’l-lehceti’l-Lîbiyye (Benî Velîd lehçesi hakkında yapılmış bir çalışma).
- ‘Alî İyâd Muhammed, Lehcâtü sükkâni Fizân ve ‘âlakatühâ bi’l-‘Arabiyyeti’l-fasîha: Dirâse fi’s-simâti’l-luğaviyye li’l-lehceti’l-Lîbiyye, 2021.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri:

- Hanan Miftah Şaban, el-Lehcâtü’l-‘Arabiyye fî Lîbyâ ve ‘alakatühâ bi’l-fusha: Lehcetü bîeti iklîm Sirt nemûzecen, Yüksek Lisans Tezi, el-Tahaddî Üniversitesi, 2010.
- Abdulcelîl Muhammed Harrama, Libyan Arabic morphology: Al-Jabal dialect, Doktora Tezi, The University of Arizona, 1993.
- Abdul Hamid Ali Abumdas, Libyan Arabic Phonology, Doktora Tezi, The University of Michigan, 1985 (Zlitin Dialect).

- Abubaker Abdalla Elfitoury, A Descriptive Grammar Of Libyan Arabic, Doktora Tezi, Georgetown University, 1976 (Tripoli Dialect).

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada veriler; betimsel araştırma yöntemi kullanılarak toplanmış, kaydedilmiş, değerlendirilmiş ve ardından bu verilere dayanan kurallar ortaya konmuştur. Daha sonra, karşılaştırmalı yöntem kullanılarak bu veriler analiz edilmiş, Libya lehçesi ile fasih Arapça arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında şu adımlar izlenmiştir: Birebir görüşmelerden, çevrim içi sesli/görüntülü video kayıtlarından ve yazılı kaynaklardan (atasözleri ve deyimler) toplanan Libya lehçesi malzemeleri; fonolojik, morfolojik ve anlamsal yönleriyle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar fasih Arapça kuralları ile karşılaştırılarak iki dil biçimi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar belirlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FASİH/KLASİK ARAPÇA VE LEHÇELER

1.1. Lisan

Sözlük Anlamı: Lisan, l-s-n (ل-س-ن) kökünden gelmektedir ve lâm (ل) harfinin kesralı okunmasıyla telaffuz edilir. Lisan, konuşma organını ifade eder. Kelime ve konuşma anlamına gelir; dil, kelime (الكلمة) anlamında kullanılırsa müennes olur. Şairin şu sözündeki gibi: **أَتَتْنِي لِسَانُ بَنِي عَامِرٍ** ... (Benî Âmir'in kelimesi bana geldi) Burada lisan; kelime (الكلمة), mesaj (الرسالة) veya konuşulan şey (المقالة) anlamına gelmektedir. Bu sebeple müennestir. Eğer lisan konuşmak (الكلام) anlamında kullanılırsa müzekker olur. Muhadramûn şairlerden el-Hutay'e'nin (ö. 59/678) dediği gibi: … **نَدِمْتُ عَلَى لِسَانٍ فَاتَ مِنِّي** (Fırsatını kaçırdığım konuşmadan dolayı pişmanım...) Burada lisan konuşmayı ifade eder. Lisan ayrıca övgü anlamına da gelmektedir: واجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ في الآخِرِين (Arkadan gelecekler içinde iyilikle/övgüyle anılmayı bana nasip eyle!)[5] Diğer yandan lisan, dil (اللغة) anlamını da taşımaktadır: وما أرسلنا من رسول إلا بلسان قومه "İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik."[6] Lisan bu örnekte olduğu gibi dil/lügat anlamında kullanılırsa müennes olur. اللِسن kelimesi ise yine dil (اللغة) anlamına gelmektedir. لكل قوم لِسن أي لغة يتكلمون بها (Her halkın bir lisanı yani konuştuğu bir dili vardır). Lisan kelimesi müzekker olarak kullanılırsa çoğulu ألسنة, müennes olarak kullanılırsa çoğulu ألسُن olarak gelir.[7] Kısacası lisan söylenen şey anlamına gelir. Çoğul formu ألسنة, ألسُن ya da لُسْن olarak gelebilir.[8]

Terim anlamı itibarı ile Araplar tarafından "اللسان" kelimesi "اللغة" anlamında kullanılmıştır. Öyle ki Kur'an'- Kerîm'de sekiz ayrı yerde "اللسان" kelimesi "اللغة" anlamında kullanılmıştır.[9]

1.2. Lügat

Sözlük Anlamı: Arapçada ل-غ-و harflerinden türeyen lügat kelimesi "dikkate alınmaya değmeyen, herhangi bir fayda ya da zarar vermeyen" anlamına gelmektedir. el-Ezherî lügat

[5] eş-Şuʿarā 26/84.
[6] İbrāhīm 14/4.
[7] Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr el-ʾEnṣârî er-Ruveyfiʿî İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Ṣâdır, 1414), 13/385-386.
[8] Ebû'ṭ-Ṭâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yaʿkûb el-Fîrūzʾâbâdî, *el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ*, thk. Mektebu Teḥḳîḳi't-Turās (Lübnan; Beyrut: Müʾessesetu'r-Resâle, 2005), 1230.
[9] İbrahim Enis, *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye* (Kahire: Mektebetu'l-Enclu'l-Mişriyye, 2003), 16.

kelimesinin nakıs isimlerden olduğunu söylemiş ve aslının لغوة olduğunu belirtmiştir. ولغا يلغو لغوا kelimeleri konuşmak anlamına gelmektedir:

مَنْ قَالَ يَوْمَ الجُمُعَةِ والإمَامُ يَخْطبُ لِصَاحِبِهِ صَه فَقَدْ لَغَا[10]

(Cuma günü hutbe okunduğu sırada arkadaşına sus diyen konuşmuş olur.)

hadisindeki لَغَا kelimesi "konuşmak" anlamını taşımaktadır. *Lisânu'l-'Arab*'da geçtiğine göre İbn Şumeyl (ö. 204/820) وإذا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا ayetindeki اللَّغْو kelimesinin hayal kırıklığı, kayıp anlamına geldiğini söylemektedir.[11] مَنْ قَالَ فِي الجُمُعَةِ: صَهْ فَقَدْ لَغَا (Cuma sırasında sus diyen konuşmuş olur)[12] ve Ebu Hureyre'den nakledilen إذا قُلْتَ لِصَاحِبِكَ: أَنْصِتْ، يومَ الجُمُعَةِ والإمَامُ يَخْطُبُ، فَقَدْ لَغَوْتَ (Cuma günü hutbe okunduğu sırada arkadaşına sus dersen konuşmuş olursun)[13] ifadeleri aynı hadisin farklı rivayetleridir.

Lisânu'l-'Arab'da ise lügat hakkında şu ifadeler geçmektedir: "واللُّغة: اللِّسْنُ. Her insanın amaçlarını ifade ettiği sesler olarak tanımlanır. Aslı لُغَيٌ ya da لُغَو dır. Çoğulu لُغًى dır. Tıpkı بُر kelimesinin çoğulunun بُرًى olması gibi. Muhkem'de لُغات ve لُغونَ kelimeleri çoğul olarak geçmektedir. Bir kişinin doğru yoldan saptığını ifade etmek için لغا فلان عن الصواب وعن الطريق denir. İbnü'l-Arabî lügat kelimesinin anlamını buradan aldığını söyler. Çünkü konuşan kişi diğerlerinin konuştuğu dilden saparak kendi dilinde konuşur. " اللغو aynı zamanda konuşma anlamına gelir. هذه لغتهم التي يلغون cümlesi "Bu onların konuştuğu dildir." demektir. ولغوى الطير kuşların sesini ifade eder.[14]

Lügat kelimesi Zemahşeri'nin *Esasü'l-Belâğa* adlı eserinde غ-ل kökleri başlığı altında gelmiştir. لغا فلان "falanca konuştu" anlamına gelir. وإذا أردت أن تسمع من الأعراب فاستلغهم (Bedevilerden duyma istiyorsan onları konuştur) cümlesindeki فاستلغهم ifadesi konuşturmak manasını taşımaktadır.[15]

Terim Anlamı: Arap müellifler, dilsel malzemelerin tedvini ve tasnifini, en eskisi "lügat" terimi olmak üzere çeşitli terimlerle adlandırmışlardır. Burada lügat (dil) kelimesi, dilsel malzemelerin bütününü ve delaletlerini bilme anlamını ifade etmektedir.[16] Lahn olgusunun yaygınlaşmasından sonra, ravilerin çöldeki fasih Araplardan aldıkları ve derledikleri malzemelere lügat adı verilmiştir. Hicrî ikinci yüzyılın sonundan önce lügat kelimesi Arap

[10] Süleymân b. el-Eşʿas b. ʾİsḥâḳ el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. . Müḥyi'd-Dîn ʿAbdu'l-Ḥamîd (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, ts.), 1/276.
[11] İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 15/250,251.
[12] Ebû'l-Fetḥ ʿOsmân İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâʾiṣ*, thk. Muḥammed Ali en-Neccâr (el-Heyʾetu'l-Miṣriyyatu'l-ʿÂmmatu li'l-Kitâb, ts.), 34.
[13] Ebu'l-Ḥüseyn Müslim b. el-Ḥaccâc b. Müslim el-Ḳuşeyrî en-Neysâbûrî, *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ*, thk. Muḥammed Zihnî Efendi (Türkiye: Dâru't-Ṭibâʿeti'l-ʿÂmire, 1334), 3/4.
[14] İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 15/252.
[15] Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr b. ʾAhmad ez-Zemaḫşerî, *ʾEsâsu'l-belâġa*, thk. Muḥammed Basil ʿUyûn's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1998), 2/173.
[16] Maḥmûd Fehmî Ḥicâzî, *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Dâru Ġarîb, ts.), 65.

müfredatında bulunmuyordu. Cahiliye dönemi ve İslam'ın ilk yıllarında ise Araplar, lisan kelimesini lügat ile eş anlamlı olarak kullanmışlardır. Ancak hicrî dördüncü asra gelindiğinde, dil alanında tedvin ve tasnif dönemi başlamış, bu süreçte لُغَوِيٌّ (dilci/dil bilimci) kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim, dilsel malzemeleri rivayet edenlere ve bu malzemeleri çölden alarak derleyenlere atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Arap Edebiyatı'nda lügat kelimesine ilk kez hicrî sekizinci yüzyılda Safiyyüddîn el-Hulî'nin (ö. 752/1339) şiirinde rastlanmıştır:

بِقَدْرِ لُغاتِ المرءِ يكثرُ نفعُه فَتلكَ لهُ عند المُلِمَّاتِ أعوانُ

فهافِت على حِفظ اللغاتِ وفَهمِها فكلُّ لسانٍ في الحقيقةِ إنسانُ[17]

(İnsan ne kadar çok dile sahip olursa o kadar yararlı olur ve sıkıntılı zamanlarında yardımcısı olur. Bu yüzden dilleri ezberlemeye ve anlamaya hevesli olun, çünkü her dil aslında bir insandır.)

İbn Cinni (ö. 392/1002), *el-Hâsâis* adlı kitabında lügati, her bir topluluğun amaçlarını ifade ettiği sesler olarak tanımlamıştır. Araştırmalar, bu bağlamda lügat kelimesinin ilk dönem Araplar arasında lisan kelimesi ile eş anlamlı olduğunu göstermektedir. İbn Cinnî, lügatin öncelikle fonetik doğasına vurgu yapmış, düşüncenin ifade edilmesi ve aktarılmasındaki sosyal işlevine değinmiştir. Ayrıca, her topluluğun kendi diline sahip olduğu için lisanın toplum içinde kullanıldığını belirtmiştir.[18]

Modern araştırmacılar, lügatin çeşitli tanımlarını ortaya koymuşlardır. Bu modern tanımların hepsi, lügatin ses temelli doğasını ve toplumsal işlevini vurgulamaktadır. Ayrıca, lügat yapısının insan toplumları arasında farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Modern dil bilimcilerden araştırmacı Fehmi Hicazi bu konuda şunları söylemektedir: "Dilin doğası, başlangıçta işitilenin ve konuşulanın sesli formudur. Yazı, en iyi durumda bile dilin sesli gerçekliğini ifade etme girişimidir. Bu girişim bazen doğru olabilir ancak çoğu zaman yanlıştır. Yazı, işitsel bir olguyu görsel bir yazılı olguya aktarma çabasıdır, çünkü dil kulakla duyulurken, yazı gözle görülür. Yazı, işitsel bir olguyu görsel bir yazılı olguya dönüştürme çabasıdır ve aynı zamanda dili zamansal boyuttan mekânsal boyuta taşıma işlevini görür, çünkü sesli olgular zaman içinde sıralanırken, yazılı harfler mekânda sıralanır. Dil, öncelikle işitsel bir olgu olduğuna göre, dil bilimin dilin işitsel yapısını incelemesi oldukça doğaldır."[19]

İlk dönem âlimlerinden İbn-i Cinni'nin, modern dil bilimcilerin tanımına uyan doğru ve kapsamlı bir lügat tanımı yaptığı gözlemlenmektedir: Lügat, toplumun diğer üyeleriyle

[17] Ebdu'l-Ġaffâr Hamîd Hilâl, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye neş'eten ve teṭavvuran* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993), 24,25.
[18] İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ*, 1/34.
[19] Ḥicâzî, *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye*, 11.

iletişim kurmak için kendini ifade etmeye yönelik bir ses kümesidir. Lügat, sınırsız anlamlar ifade etmek üzere milyonlarca cümle oluşturmak için binlerce kelime oluşturabilen ses ve sembol dizisidir.[20]

1.3. Lehçe

Sözlük Tanımı: ل-هـ-ج köklerinden türeyen lehçe kelimesi bir şeye tutulmak anlamına gelmektedir. Lehçe, dilin meyletmesini ve konuşmadaki tınıyı ifade etmektedir. فلان فصيح اللهْجة واللهَجَة (Falan kişinin lehçesi ve şivesi fasihtir) cümlesindeki lehçe kelimesi bir kişinin büyüdüğü bölgenin veya topluluğun özgün dil veya aksanına karşılık gelmektedir.[21]

Terim Anlamı: Lehçe, özel bir ortama ait olan dilsel özellikler topluluğudur. Bu özelliklere sahip olanlar genellikle aynı ortamda bulunurlar. Lehçe ortamı daha geniş ve kapsamlı bir ortamın parçasıdır. Bu ortamda birkaç farklı lehçe bulunur. Her bir lehçenin kendine özgü özellikleri olsa da hepsi aynı ortamda iletişimi kolaylaştıran dil özelliklerini paylaşırlar. Bu da lehçeler arasındaki iletişimin ve anlam düzeyinin, bu lehçeler arasındaki bağın derecesine bağlı olduğu anlamına gelir.[22]

Lehçe, dilin bir alt seviyesini oluşturur. Ancak tabi olduğu dilin bir veya birden fazla kuralının dışında kalır. Bununla birlikte, lehçe, asıl dilden tümüyle ayrılamaz, çünkü lafız ve anlam birlikteliğini sağlayan unsurlar, farklılığa sebep olan etkenlerden daha fazladır. Dolayısıyla, lehçe temel dilin bir parçası olarak kabul edilir. Diğer yandan kendine özgü niteliklere de sahiptir.[23]

"Dil ve lehçe arasındaki ilişki, genel ve özel arasındaki ilişkiye benzer. Dil genellikle birkaç lehçeyi içerir. Her biri kendi özelliklerine sahiptir ve bu lehçelerin tümü, belirli dil özellikleri ve konuşma alışkanlıkları gibi ortak paydalara sahiptir. Bu durum, diğer dillerden bağımsız olarak müstakil bir dil oluşturur."[24] Bu tanıma göre, lehçe; belirli bir coğrafi bölgede belirli bir topluluk arasında konuşulan dil olarak ifade edilebilir. Her lehçenin kendisini diğerlerinden ayıran özellikleri vardır.

1.4. Arapçanın Tarihi

Günümüzde lehçeler klasik Arapça (fusha) ile karşılaştırıldığında, Arapçanın tarih boyunca gelişerek günümüzdeki Modern Standart Arapça adı verilen gelişmiş bir forma

[20] Bk. Ḥicâzî, *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye*, 9-12.
[21] İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 2/359.
[22] Enis, *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye*, 15.
[23] Enis, *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye*, 16.
[24] Muḥammed Riyâḍ Kerîm, *el-Muḳteḍeb fî lehcâti'l-ʿArab*, 1996, 57.

ulaştığı gözlemlenmektedir. Buradan hareketle Arapçanın kökeni ve hangi dil ailesine ait olduğu konusuna değinmekte fayda vardır. Dil bilimciler dilleri; kelime, yapı ve gramer açısından benzerliklerine göre dil ailelerine ayırmışlardır. Aynı dil ailesine mensup diller arasındaki ilişkiyi güçlendiren bir takım sosyal, tarihsel ve coğrafi bağ bulunmaktadır. Arapça, Hami-Sami dil ailesine mensuptur.[25]

1.4.1. Sami Dilleri

Sami dilleri, Samilerin konuştuğu dillerdir ve Aramice, Fenikece, İbranice, Arapça, Yemence, Babilce ve Asurca gibi dilleri içerir. Bu terimi ilk kez 18. yüzyılın sonlarında Alman bilim insanı Schlozer, Tevrat'ın Yaratılış Bölümü'nde geçen Nuh'un oğulları (Sâm, Hâm ve Yâfes) hakkındaki bilgilerden hareketle, Nuh'un oğlu Sam'a atıfta bulunarak kullanmıştır.[26] Buradan hareketle Sami dillerinin, bu toplumların dilleri olduğunu söylemek mümkündür. Yapılan araştırmalar ve çalışmalar bu dillerin; fiil kökleri, zaman, kelime kökleri, zamir ve sayılar gibi özelliklerde birbirine benzediklerini ve dolayısıyla hepsinin tek bir dil ailesine ait olduğunu göstermektedir.[27]

Sami dilleri, kuzey Sami dilleri ve güney Sami dilleri olmak üzere iki ana gruba ayrılır:[28]

1.4.1.1. Kuzey ve Güney Sami Dilleri

Kuzey-Doğu Sami Dilleri: Akadca veya Babilce-Asurca.

Kuzey-Batı Sami Dilleri:

- Ugarit Dili
- Kenan Dili: Bu kategori, Fenikçe, İbranice ve Moabça gibi dilleri içerir.
- Aramice

Güney Sami Dilleri: Güney Arapça dilini (Yemen Dili), Habeşistan'daki Sami dilleri ve kuzey Arapça dilini (Fusha) içermektedir.[29]

1.4.1.2. Güney Arapça Dilleri

Bilim insanları, bu dilleri genellikle "eski Yemence" ya da "Eski Güney Arapçası" veya "Kahtâniyye" olarak adlandırırken, bazen eski lehçelere atıfta bulunarak "Sabeiyye" veya "Hamiriyye" olarak da isimlendirmektedirler. Bu diller; heykeller, mezarlar, sütunlar,

[25] Ṣâliḥ, *Dirâsât fi fiḳhi'l-luġa*, 41.
[26] ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa* (Nahḍat Mışır, 2004), 6,7.
[27] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 1/22.
[28] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 1/22.
[29] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 1/22.

sunaklar, yapıların duvarları ve paralar üzerine yazılan yazıtlar aracılığıyla gün yüzüne çıkmıştır. Ayrıca bu diller; sesler, anlamlar, kurallar, kelime dağarcığı ve ifade biçimleri açısından Arapçadan ayrılmaktadırlar.[30]

1.4.1.3. Habeşistan'daki Sami Diller

Araştırmalar, Habeş Sami lehçesinin, Yemen'den Habeşistan'a göç eden Sami kabilelerinin yerel Hami kökenli halkla karışması sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Bu karışma ve çatışma süreci, iki halk arasında dilsel etkileşim ve değişimle sonuçlanmıştır. Sami dili, zamanla yayılarak Habeşistan ve Eritre bölgesinin yaklaşık dörtte birinde konuşulmaya başlamıştır. Habeşistan'da Sami dillerini konuşanların nüfusu yaklaşık 7 milyona ulaşmıştır.[31]

1.4.1.4. Eski Arapça veya "Yazıt Arapçası"

Bu lehçeler, İslam öncesi dönemde varlığını sürdürmüş ve genellikle Hicaz'ın kuzeyinde, Arami sınırına yakın bölgelerde yaşayan kabileler tarafından konuşulmuştur. Bu lehçeler, özellikleri ve kelime dağarcıkları bakımından Aramiceden önemli ölçüde etkilenmiştir. Necd ve Hicaz'daki orijinal Arapça merkezlerinden uzak olmaları nedeniyle Arapça ile temasları sınırlı kalmıştır. Eski Arapça veya Yazıt Arapçasına dair kanıtlar elimizde bulunmaktadır. Bu yazıtlar genellikle Aramiceden büyük ölçüde etkilenmiş olan bir kısmı ve günümüze daha yakın olan Arapçaya benzeyen bir kısmı olarak ikiye ayrılmıştır.[32]

1.4.1.5. Aramiceden Etkilenmiş Yazıtlar

Keşfedilen Aramice etkisindeki yazıtlara göre Eski Arapçanın 3 lehçesi bulunmaktadır:

A) Lahyani yazıtları:

Bu lehçe Beni Lahyan kabilelerine atfedilmektedir. Krallarının isimlerini ve unvanlarını kaydettikleri en eski yazıtlar, MÖ ikinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. Yazıtlar, müsned yazısından türetilen bir yazıyla sağdan sola doğru bir biçimde yazılmıştır.

B) Semud yazıtları:

Bu yazıtlar Kur'an-ı Kerim'de adı geçen Semud kabilelerine atfedilmektedir ve MS üçüncü ve dördüncü yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Bu yazıtlar müsned yazısından türetilmiş bir

[30] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 58,59.
[31] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 70.
[32] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 80,89.

yazıyla yazılmıştır. Ancak Lahyani yazıtlarına kıyasla daha az sistematiktir ve çizim yukarıdan aşağıya doğru şekillenmektedir.

C) Safevi yazıtları:

Bu yazıtlar Safa bölgesine atfedilmektedir. Bu yazıtlara Tulûlu's-safa ile Cebelu'd-durûz arasında yer alan el-Hurra'daki farklı alanlarda da rastlanmıştır. MS üçüncü yüzyıla kadar dayanan bu yazıtlar Lahyani yazısına benzer bir yazıyla yazılmışlardır. Ancak bazen sağdan sola ve bazen de soldan sağa okunabildiği için farklı biçimleri bulunmaktadır. Alman Enno Lehmann, Safevi yazıtlarını deşifre etmek ve alfabesini keşfetmekle ün kazanmış bir oryantalisttir.[33]

1.4.1.6. Günümüze Ulaşan Arapçaya Yakın Yazıtlar

Günümüze kadar ulaşan ve Arapçaya benzeyen yazıtların başlıcaları şunlardır:

A) Nemar Yazıtı:

Bu yazıt, Şam yakınlarında, Safa bölgesinin güneyinde küçük bir Roma sarayı olan Namara bölgesinde bulunmuştur. Nüfuzu Şam çöllerine kadar yayılan El-Hira krallarından Amr el-Kays b. Amr'ın mezarını işaret etmektedir. Bu yazıt MS 328 yılına aittir ve Nebati yazısı ile yazılmıştır. Bitişik harflerle yazılması yönüyle Kûfi yazısıyla benzerlik göstermektedir. Nebati yazısı, Arap yazısının türetildiği bir Arami yazısıdır. Bu yazıtın beş satırdan oluştuğu varsayılmaktadır. Arami dilinin izlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bu dilde günümüze ulaşan Arapça ile tamamen uyumlu kelime ve cümlelerin olduğu görülmektedir.[34]

B) Zabad Yazıtı:

Bu yazıt, Halep'in doğusundaki Zabad şehrinde, MS 512 yılında bir tapınağın duvarlarında bulunmuştur. İki satırdan oluşan, bir adet Arapça kelime ve birçok Arapça sembol içeren yazıt, Arap yazısının ilk aşamalarını temsil eden Nebati el yazısı ile bitişik bir şekilde yazılmıştır.[35]

C) Havran Yazıtı:

Şam'ın güneyinde, Cebelu'd-durûz'un kuzey kesiminde yer alan Havranu'l-leca' bölgesinde bulunan bu yazıt, bir kilisenin kapısının üzerindeki taşa yazılmış olup kilisenin

[33] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 81.
[34] Ṣâliḥ, *Dirâsât fî fiḳhi'l-luġa*, 57.
[35] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 84.

kurucusunu ve kuruluş tarihini belirtmektedir. MS 468 yılına dayanan ve Nebati alfabesiyle yazılmış olan bu yazıtın dili, önceki iki yazıtın diline kıyasla günümüze ulaşan Arapçaya en yakın olanıdır.[36]

1.4.1.7. Günümüze Ulaşan Kadîm Arapça

Günümüze ulaşan kadîm Arapça, bugün yazı, edebiyat ve kompozisyonda hâlâ kullanılan Arap dilidir. Cahiliye şiiri, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin hadisleri aracılığıyla bize ulaşmıştır. Tarihini ve gelişim aşamalarını gösteren yazılı izler veya yazıtlara ise ulaşılamamıştır. Günümüze ulaşan kadîm Arapçaya dair tüm kaynaklar, edebi eserlerin sözlü aktarımı yoluyla günümüze ulaşan sözlü kaynaklardır. En eskileri MS beşinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. İslam döneminin ilk yüzyıllarında Necd ve Hicaz ülkelerinde yazıya geçirilmeye başlanmış, daha sonra İslam fetihleri ve İslam'ın yayılması sonucunda Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Avrupa'da Endülüs ve Malta ülkelerine yayılmıştır.[37] Günümüze ulaşan kadîm Arapça, Necd ve Hicaz'ın tüm kabileleri arasında tek bir şekle bağlı kalmamıştır. Bilakis bir kabileye özgü kelime ve kurallar diğer kabilelerden farklı olabiliyordu. Bu konuda Muğni'l-lebib'in sahibi Hicrî 761 / Miladi 1360 yılında vefat eden İbn Hişam şu ifadeleri kullanmaktadır: "Araplar birbirlerinin şiirlerini okurlardı. Her biri doğuştan gelen karakterine göre konuşurdu. İşte bu nedenle bazı beyitlerin birçok farklı rivayeti bulunmaktadır." [38]

1.4.2. Eski Arapça Lehçeleri

Eski Arap dil bilimcilerinin ve gramercilerinin kitaplarında bahsedilen eski Arap lehçelerinden bazıları şu şekildedir:

1.4.2.1. 'An'ane (العنعنة)

Kelimenin başında bulunan hemzenin (أ) ayn (ع) harfine dönüştürülmesidir. إنك yerine عنك, أسلم yerine عسلم, أذن yerine عذن denmesi gibi… Bu kullanım, Temim ve Kays kabilelerinde yaygındır.[39]

İbn Faris, Temimlilerin bazı yerlerde hemzeyi ayn harfine dönüştürdüklerini söylemektedir. Örneğin يقولون: سمعتُ عن فلانا قال كذا cümlesindeki عن kelimesi أن yerine kullanılmıştır.[40]

---

[36] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 85.
[37] Vâfî, *Fıḳhu'l-luġa*, 86.
[38] Celâlu'd-dîn ʿAbdu'r-Raḥmân b. ʾEbî Bekr Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, thk. Fuâd ʿAli Manṣūr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1998), 1/206.
[39] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.

1.4.2.2. Keskese (الكسكسة)

Muttasıl muhataba zamiri كِ'den sonra bir س harfinin getirilmesiyle meydana gelmektedir. أكرمتكِ yerine أكرمتكس denmesi ya da بكِ yerine بكس denmesi gibi…[41]

Bazıları muttasıl muhataba zamiri كِ'yi doğrudan س harfine dönüştürmektedir. أبوكِ yerine أبوس ya da أمكِ yerine أمس denmesi gibi… Bu kullanım Temim, Hevâzin ve Bekr kabilelerine aittir.[42]

Suyûtî, el-Müzhir adlı eserinde Rabîa ve Mudar kabilelerinde muttasıl muhatab zamiri كَ'nin س harfine dönüştürüldüğünü ya da kaf harfinden sonra bir س harfinin getirildiğini söylemektedir.[43]

1.4.2.3. Keşkeşe (الكشكشة)

Muttasıl muhataba zamiri كِ'den sonra bir ش harfinin getirilmesiyle meydana gelmektedir. رأيتك yerine رأيتكش ya da عليك yerine عليكش kullanılması gibi… Ancak bu, vakfetme esnasında ortaya çıkar.

Bazıları muttasıl muhataba zamiri كِ'yi doğrudan ش harfine dönüştürülmektedir. عليك ve منك yerine علیْش ve منْش ifadelerinin kullanılması gibi… Bu lehçe Rabîa ve Mudar kabilelerinde kullanılmaktadır.[44]

İbn Faris *fıkhu'l-luğa* adlı eserinde keşkeşenin Temimlilere ait bir dil olduğunu söylemektedir. ما الذي جاء بِش؟ cümlesinde بكِ yerine بِش kullanılmıştır.[45] Bu lehçe Hevazin ve Esed kabilelerine de nisbet edilmektedir.[46]

1.4.2.4. Şenşene (الشنشنة)

Kef (ك) harfinin mutlak surette ش harfine dönüştürülmesidir. قلت لكَ ve لبيك اللهم لبيك yerine لبيش اللهم لبيش ve قلتُ لَشْ ifadelerinin kullanılması buna örnektir. Bu kullanım Yemen kabilelerine aittir.[47]

---

[40] Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekeriyyâ el-Ḳazvînî er-Râzî İbn Fâris, *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġati'l-ʿArabiyyeti ve mesâʾilihâ ve suneni'l-ʿArab fî kelâmihâ* (Beyrut: Muḥammad 'Alî Bayḍûn, 1997), 29.
[41] Ebû Mansûr Abdü'l-Melik b. Muhammed b. İsmâʾîl eṣ-Ṣeʿâlibî, *Fıḳhü'l-luġa ve sirrü'l-ʾArabiyye*, thk. ʾAbdü'l-Razzâḳ el-Mehdī (ʾİḥyâʾu't-Turâṣi'l-ʿArabî, 2002), 90.
[42] Muḥammad Murtaḍâ el-Ḥüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs* (Kuveyt: el-Meclisu'l-Vaṭanî li's-Seḳāfe ve'l-Funūn ve'l-ʾÂdâb, ts.), 16/446.
[43] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.
[44] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/175,176.
[45] Ṣeʿâlibî, *Fıḳhü'l-luġa ve sirrü'l-ʾArabiyye*, 90.
[46] Muṣṭafâ Ṣâdiḳ er-Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabī, ts.), 1/95.
[47] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.

1.4.2.5. Teltele (التلتلة)

Muzarilik harflerinin kesra okunmasını ifade etmektedir. أنا إعلم، ونحن نِعلم، وأنت تِعلم، وهو يِعلم örneklerinde olduğu gibi… تَدري yerine تِدري ya da تُحِب yerine تِحِب kullanımı başka bir örnektir. İbn Fâris, *fıkhu'l-luğa*'sında tüm kelimelerin ilk harflerinin kesralı okunduğunu söylemektedir. تِعلمون، نِعلم ، شِعير، بِعير örneklerinde olduğu gibi…[48]

Bu lehçeyle إياك نَستعين ayeti إياك نِستعين şeklinde okunmuştur.[49]

Bu lehçe, Behrâ', Temîm, Kays, Esed ve Rabî'â gibi birçok Arap kabilesine nispet edilmektedir.

1.4.2.6. 'Ac'ace (العجعجة)

Şeddeli ya da şeddesiz yâ (ي) harfinin cîm (ج) harfine dönüştürülmesidir. تميميّ kelimesi تميمج şeklinde okunur. Suyûtî'nin *el-Müzhir* adlı eserinde zikrettiğine göre bu lehçe Kadaa kabilesine aittir.[50] حجتِي kelimesinin حجتِج şeklinde okunması buna örnektir.[51]

1.4.2.7. Lehlehâniyye (اللخلخانية)

Konuşma esnasında bazı uzatma harflerinin hazfedilmesidir. ما شاء الله yerine مشا الله denmesi gibi… Şihr ve Umman'a ait bir lehçedir. [52] Irak'a da nisbet edilmektedir ve bu durumda Irak lehlehânisi adını almaktadır.[53]

1.4.2.8. Tadaccu' (التضجع)

Harfin kesralı gibi (imâle) söylenmesidir. Harekelerin ince okunması (imale) ya da kesreye yakın okunması anlamına gelen إضجاع kelimesinden gelmektedir. Elif harfinden önce gelen fethalı harfin fetha ile kesra arasında bir sesle telaffuz edilmesidir.[54] Sibeveyh "kendisinden sonra kesralı bir harf gelen elif harfinin imâle ile söylendiğini" ifade etmektedir.

---

[48] Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*, 1/96.
[49] Şeʿâlibî, *Fıḳhü'l-luġa ve sirrü'l-ʾArabiyye*, 25.
[50] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.
[51] Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*, 5/395.
[52] Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*, 1/96.
[53] ʿAbdu'l-Ḳâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Ḫizânatu'l-ʿedeb ve lübbü lübâbi kelâmi'l-ʿArab*, thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncī, 1997), 11/466.
[54] Ebû'l-Vefâ Naṣr b. eş-Şeyḫ Naṣr Yunus el-Vefâʾî el-Ḥüveyrînî, *el-Meṭâliʿu'n-neṣriyye li'l metâbiʾi'l Mışriyye fi'l ʾuṣûli'l-ḫaṭṭiyye*, thk. Ṭaha ʿAbdu'l-Maḳṣūd (Kahire: Mektebetu's-Sunne, 2005), 243.

عيلِم : عالم ya da عيبد = عابد örneklerinde olduğu gibi…[55] Bu lehçe Kays, Temim ve Esed kabilelerine nisbet edilmektedir.[56]

1.4.2.9. Tumtumâniyye (الطُّمطُمانية)

Lam-ı tarif'in (ل) mim (م) harfinde dönüştürülmesini ifade etmektedir. السفر yerine امسفر ya da البِر yerine امبر denilmesi gibi… Bu lehçe Hemyer kabilesine nisbet edilmektedir.[57]

Günümüzde Yemen'in bazı bölgelerinde halen konuşulmaktadır.

1.4.2.10. Fahfaha (الفحفحة)

Hâ (ح) harfinin ayn (ع) harfine dönüştürülmesidir. الحياة yerine العياة ifadesinin kullanılması gibi… İbn Mes'ûd bu lehçeyle "حتى حين" ayetini "عتى عين" şeklinde okumuştur. Bu lehçe, Hüzeyl kabilesine aittir.[58]

1.4.2.11. Kut'a (القُطعة)

Kelimenin sonunu hazfederek yarım bırakılmasını ifade etmektedir. يا أبا الحكم yerine يا أبا الحكا şeklinde telaffuz edilmesi gibi… Bu örnekte kelimenin son harfinin hazfedildiği görülmektedir. Tay' kabilesine ait bir lehçedir.[59]

1.4.2.12. Vetm (الوتم)

Sîn (س) harifinin tâ (ت) harfine dönüştürülmesidir. الناس kelimesinin النات şeklinde telaffuz edilmesi gibi… Bu lehçe, Yemen kabilelerine nispet edilmektedir. [60] Bazı Arapların أكياس kelimesinin أكيات şeklinde telaffuz edilmektedir.[61]

1.4.2.13. İstintâ (الاستنطاء)

Ayn (ع) harfinin nun (ن) harfine dönüştürüldüğü lehçedir. أعطى kelimesinin أنْطى şeklinde söylenmessi gibi… Bu lehçe Sa'd b. Bekr, Hüzeyl, Ezd, Kays ve Ensar kabilelerine nispet edilmektedir.[62] Hadis rivayetindeki اليد المنطية خير من اليد السفلى bu kullanıma örnektir.[63]

---

[55] Ebû Bişr ʿAmr b. ʿOṣmân b. Ḳinber el-Ḥârişî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncî, 1988), 4/117.
[56] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 1/122.
[57] Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*, 1/96.
[58] Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*, 1/95.
[59] Râfiʿî, *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*, 1/96.
[60] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.
[61] Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*, 5/130.
[62] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.

Günümüzde halen Irak'ta kullanılmaktadır. أعطني القلم ifadesinin أنطيني القلم şeklinde telaffuz edilmesi buna örnektir.

1.4.2.14. Vekm (الوكم)

Kâf (ك) harfinden önce yâ (ي) harfi ya da kesreli bir harfin gelmesi durumunda kâf harfinin kesralı okunmasını ifade etmektedir. السلام عليكُم ifadesinin السلام عليكِم ve بكُم ifadesinin بكِم şeklinde telaffuz edilmesi gibi. Bu lehçe, Rabîa kabilesine mensup Benî Kelb soyu tarafından kullanılmıştır.[64]

1.4.2.15. Vehm (الوهم)

Hâ (هـ) harfinin kendisinden önce yâ (ي) harfi ya da kesreli bir harf gelmese dahi kesralı okunmasıdır. منهِم، وعنهِم، وبينهِم örneklerinde olduğu gibi… Bu lehçe de Benî Kelb soyuna nispet edilmektedir.[65]

Yukarıda eski lehçelerle ilgili genel bilgiler örnekleriyle beraber sunulmuştur. Arap dilinin çıkış yeri olan Arap yarımadasında ise kabilelerin sayısı kadar farklı lehçeler bulunmaktadır. Buradan hareketle klasik Arapça, bölgeyi çevreleyen tüm Arap kabilelerinin lehçelerinin bir karışımıdır ve belirli bir kabileye atfedilmesi mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'in bu ortak dilde vahyedilmesi; kelime kökenlerinin, lehçe kaynaklarının ve yapılarının araştırılmasında özel bir dikkat ve özen gösterilmesini sağlamıştır. Bu dilin iki özelliği bulunmaktadır: Birincisi, sıradan insanların seviyesinin üzerinde olması -ki bu özelliğiyle Allah-u Teâla Araplara meydan okumuştur- ikincisi ise belirli bir yerel çevreye ait olmaması. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in büyük ölçüde Kureyş lehçesinde indirildiğini söylemek mümkündür, çünkü Kureyş lehçesi fushanın oluşumunda en etkili lehçe sayılmaktadır.

İbn Abdu'l-Berr *et-Temhîd* adlı eserinde şu ifadeleri kullanmaktadır: "Kur'an-ı Kerim Kureyş lehçesiyle nazil olmuştur sözü, bana göre büyük ölçüde Kureyş lehçesiyle inmiştir anlamını taşımaktadır, çünkü Kureyş dışındaki kabilelerin dilleri de Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Hemzenin okunma biçimi buna örnektir.[66] Örneğin Me'âric sûresi birinci ayetinde (سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ) سَأَلَ fiili bazı kıraatlerde سَأَلَ şeklinde hemzeli okunurken bazı kıraatlerde سَالَ şeklinde hemzesiz okunmaktadır. Hemzeli okumanın dayanağı ise var olan

[63] Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*, 40/106.
[64] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.
[65] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/176.
[66] Ramaḍân ʿAbdu't-Tevvâb, *Büḥûṯ ve derâsât fi'l-luġa* (Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncî, 1995), 274.

lehçelerden biridir. Bu da Kur'ân-ı Kerim'in Kureyş lehçesi dışında lehçelerden de örnekler ihtiva ettiğini göstermektedir.

1.5. Ammice العاميّة

Ammice ya da konuşma dili, özel bir çevrenin (الخاصَّة) aksine halkın geneline (العامَّة) atfedilmektedir. Ammice, sıradan insanlar tarafından günlük yaşamlarında kullanılan dildir. Eski Arap âlimleri ammice (العاميّة) terimini lahn (اللحْن) terimiyle ifade etmişlerdir: "Lahn; seslerde, sîgalarda, cümle yapısında, i'rabta veya kelimelerin anlamlarında fasih Arapçanın ihlal edilmesidir."[67]

Modern dönemde, toplumu oluşturan bireyler arasında kullanılan günlük iletişim diline ammice (konuşma dili) adı verilmektedir. Günümüz Arapça sözlüklerinde ammice, lehçe terimiyle eş anlamlıdır: "Telaffuz, gramer ve kelime dağarcığı açısından fasih Arapçadan farklılık gösteren yerel bir dil, konuşma dili, ammice."[68]

Cezayir'deki Arap Dili Yüksek Kurulu, Arapçayı "günlük hayatta halk tarafından kendiliğinden konuşulan, gramer ve morfoloji kurallarına tabi olmayan, doğal ve sade olma özelliği taşıyan, fasih Arapçada bulunan irab gibi kaideleri kaybetmiş Arapça" olarak tanımlamaktadır.[69]

Bazı yazarların özellikle roman telifinde kullanılmasını teşvik etme çabalarına rağmen Ammice yazı dilinde kullanılmamaktadır. Ammice ile kaleme alınan romanlar, genellikle Arap okuyucular tarafından desteklenmemekte ve hoş karşılanmamaktadır. Ammice terimi bu bağlamda, lehçe terimiyle eş anlamlı olabilir, çünkü dilin (اللغة) yazıda kuralları bulunmaktadır. Lehçenin ise yazıda hiçbir kaidesi yoktur.

Çevresel ve sosyal faktörlere bağlı olarak aynı lehçe içinde farklı seviyelerde lehçelere rastlanmaktadır. Köy lehçesi, şehir lehçesi, işçi ve zanaatkâr lehçesi, gençlerin lehçesi, entelektüel lehçe gibi…

1.5.1. Lehçelerin Ortaya Çıkış Nedenleri

A) Coğrafi Uzaklık

Bir dilin konuşulduğu coğrafyanın genişlemesi ve bu dili konuşan toplumlar arasındaki iletişimin zorlaşması, farklı lehçeler arasında belirgin farklılıklara neden olur. Bu farklılıklar,

[67] Ramaḍân ʿAbdu't-Tevvâb, *Leḥnu'l-ʿâmmati ve't-teṭavvüru'l-luġavī* (Kahire: Mektebetu Zeḥrâʾi'ş-Şerḳ, 2000), 13.
[68] ʾAhmed Müḫtar Ömer, *Muʿcamu'l-luġati'l-ʿArabiyyeti'l-muʿâṣira* (ʿÂlemu'l-Kütüb, 2008), 2041.
[69] el-Meclisu'l-aʿlâ li'l-luġati'l-ʿArabiyye, *el-Fuṣḥâ ve ʿammiyâtuḥâ* (Cezayir: el-Meclisu'l-Aʿlā li'l-luġati'l-ʿArabiyye- Menşürâti'l Meclis, 2008), 5.

iletişim eksikliğinden kaynaklanır, çünkü insanlar farklı bölgelerde farklı lehçeleri konuşabilir ve birbirleriyle etkileşimde bulunmayabilirler. Dil sürekli bir evrim sürecindedir ve insanların yaşadığı coğrafi, psikolojik ve kültürel çevreler, konuşma tarzlarını ve dilin yapısını etkiler. Bu nedenle, bir lehçenin başka lehçelerden uzakta ve izole bir şekilde gelişmesi kaçınılmazdır. Bu durum, o lehçenin kendine özgü, benzersiz ve bağımsız bir yapı kazanmasına yol açar.[70]

B) Sosyal Seviye

Toplum, her biri kendi düşünce ve ifade biçimine sahip farklı sınıflara ve seviyelere ayılmaktadır. Örneğin, zengin sınıf diğerlerinden farklı yöntem ve standartlara sahip bir hayat yaşamakta ve bu nedenle kendisine özgü kelimeler ve yöntemler kullanmaktadır. Köylüler ve zanaatkârlar sınıfı da örneğin eğitimli sınıftan üslup, kelime ve hatta kelimenin telaffuz şekli açısından farklı bir dile sahip olacaktır.[71]

C) Dil Çatışması

Tarih boyunca, istila veya göç gibi olaylar gerçekleştiğinde, genellikle galip gelen tarafın dili baskın hale gelir ve zamanla hükmedilen halkın diline etki eder. Bu süreçte kelimeler, dil yapıları ve hatta sesler iç içe geçebilir. Sonuç olarak, galip dil ile mağlup halkın dili arasında bir sentez oluşur. Bazı durumlarda, galip dil egemen olur, ancak mağlup dilin özelliklerinden etkilenir ve onunla bir bağ kurar. Örneğin, Araplar tarafından fethedilen ülkelerde, yerel dillerin izleri modern Arapça lehçelerinde hala görülebilir. Bu durum, fethedilen halkın dilinin Arapça lehçelerini etkilediği ve farklı modern Arapça lehçelerinde bu etkilerin izlerinin görüldüğü anlamına gelir. "Kıptiyye, yok olmadan önce Mısır Arapçasında izler bırakmıştır. Aramice Şam Arapçasında farklı izler bırakmıştır. Berberice Fas Arapçasında başka izler bırakmıştır. Buna benzer birçok örnek bulunmaktadır."[72]

D) Dilsel Karışım

Bir ülkeden başka bir ülkeye göçlerle birlikte, topluluklar arasında günlük veya ticari konularda iletişim gerekliliği doğar. Bu iletişim gerekliliği, farklı dilleri konuşan topluluklar arasında dilsel karışıma neden olabilir. Bu durumda, toplum üyeleri birbirlerini anlayabilmek ve doğru iletişim kurabilmek için karşı tarafın dilini öğrenmeye çalışabilirler, çünkü dil, insanların en etkili iletişim aracıdır. Bu süreçte, günlük işlerini en kolay ve etkili şekilde

[70] Hilâl, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye neş'eten ve teṭavvuran*, 38.
[71] ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid Vâfî, *ʿİlmu'l-luġa* (Nahḍat Mışır, ts.), 188,189.
[72] Enis, *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye*, 23.

yerine getirebilmek için farklı dilleri konuşan topluluklar arasında bir tür karışım olabilir. İki farklı topluluğun etkileşimi sonucunda, sözcüklerden anlam bilime, dil bilgisinden dilsel ödünç almaya ve hatta orijinal dilde yabancı kelimelerin kullanımına kadar her seviyede bir etkileşim olabilir. İşte bu etkileşim sonucunda yeni bir lehçe ortaya çıkabilir.[73]

E) Bireysel Nedenler

Bu durum, seslerin nasıl telaffuz edildiği ve kelimelerin belirli anlamlara özgü kullanımıyla ilgilidir. Her bireyin kendine özgü bir telaffuz şekli vardır, çünkü herkesin konuşma organları ve ses telleri, aynı sesi aynı özelliklerle üretme konusunda farklıdır. Bu nedenle, her birey kendine özgü bir telaffuz tarzına ve kendisini diğerlerinden ayıran özelliklere sahiptir.[74] Ayrıca bireylerin bazı kelimelere özel anlam yükleme durumu hâsıl olabilir. Özellikle günlük konuşma dilinde bazı kişiler bazı kelimeleri kendi yükledikleri özel anlamında kullanabilir ve bu kullanım belli bir sosyal çevrede kabul görebilir.

1.5.2. Modern Arap Lehçeleri

Hicrî dördüncü yüzyıldan bu yana, akademisyenler coğrafi konuma göre Arap lehçelerini iki bölüme ayırmışlardır:

- Doğu Lehçesi لغة المشارقة (Arap coğrafyasının doğusuna nispet edilmektedir.) Doğu Arap coğrafyası günümüzde şu ülkeleri kapsamaktadır: Mısır, Sudan, Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, BAE, Umman, Yemen.[75]
- Batı Lehçesi لغة المغاربة (Kuzey Afrika ve Endülüs'e nispet edilmektedir.)[76]

Doğu Arap bölgesi âlimleri ve Batı Arap bölgesi âlimleri arasında terminolojide ve bilimsel teorilerde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin gramer kelimesini karşılamak üzere Mağrip bölgesinde "العربية" kavramı daha yaygın olarak kullanılmışken, Meşrik bölgesinde "النحو" kavramı daha yaygın bir şekilde kullanışmıştır.[77]

Araplar, Kur'an-ı Kerim'in anlamlarını insanlar için açıklığa kavuşturmak amacıyla hicrî ikinci yüzyıldan itibaren eski Arap lehçelerini açıklamaya (تفصيح) başlamışlardır. Tefsîh,

[73] Joseph Vendryes, *el-Luġa*, çev. Muḥammed el-Ḳaṣṣâṣ - ʿAbdulḥamîd ed-Devâḫlî (Kahire: Mektebetu'l-Enclu'l-Miṣriyye, 1950), 348,349.
[74] Vâfî, *ʿİlmu'l-luġa*, 176.
[75] el-Meclis el-Aʾlâ liş'Şuʾûn el-İslâmiyye-Mısır., *el-Mevsûʾetu'l-islâmiyyetu'l-ʾâmma* (Kahire, 2003), 1299.
[76] Ḥicâzî, *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye*, 62,64,75.
[77] Ḥicâzî, *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye*, 61.

göstermek ve açıklığa kavuşturma anlamına gelmektedir. Modern dönemde modern lehçelerin incelenmesi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında dil bilimin bir dalı olan lehçe bilimin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Lehçe bilim, bir dildeki konuşma biçimlerinin ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli olguları ve faktörleri inceleyen bilim dalıdır.[78]

Lehçe bilim;

- Bir dilin birbiriyle bağlantılı birçok lehçeye bölünmesini ve bu bölünmeye yol açan nedenleri,
- Bir dil ile o dile ait lehçeler arasındaki ilişkiyi,
- Lehçelerin fonetik, sentaktik ve semantik düzeydeki özelliklerini,
- Lehçelerin yaşadığı sorunlarda ve etkileşimlerinde, devamlılığını sürdürmelerinde ve yok olmalarında nelerin meydana geldiğini,
- Her bir lehçenin diğerleri üzerindeki hâkimiyetini ve etkilerini araştırmaktadır.[79]

Modern Arap Lehçeleri

Modern dönemde araştırmacılar modern Arap lehçelerini beş gruba ayırmışlardır:[80]

1- Hicaz-Necd Lehçeleri (Hicaz, Necd ve Yemen Lehçeleri)

- Körfez lehçeleri Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Katar, Umman ve Yemen lehçelerini içerir.

Bu lehçeler iki ana bölüme ayrılır: Kelime ve sesleri bakımından fasih Arapçaya daha yakın olan Bedevi lehçesi ile şehir ve köylerde daha yaygın olan ve Farsça, Süryanice, Aramice ve Türkçe gibi yabancı kelimelerle dolu olan şehir lehçesi.

Bu lehçelerde bulunan fonetik olgular şu şekilde örneklendirilebilir: Hicaz lehçesinde kâf (ق) sesi Mısır lehçesinde bulunan (ج) sesine dönüştürülmektedir. Dil harfleri de diş harflerine dönüştürülür: Peltek se (ث) harfinin tâ (ت); peltek ze (ذ) harfinin dâl (د) ya da (ز); peltek zâ (ظ) harfinin dâd (ض) olarak telaffuz edilmesi gibi…

Necd lehçesinde keskeseye rastlanmaktadır. Muttasıl muhataba zamiri dönüştürülerek أهلا بكِ yerine أهلا بتس şeklinde telaffuz edilmektedir. Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt lehçesinde cîm (ج) harfi yâ (ي) harfine dönüştürülür. مسجد kelimesinin مسيد ya da رجّال kelimesinin ريّال şeklinde telaffuz edilmesi gibi… Umman'da ise keşkeşe bulunmaktadır: Muttasıl muhataba zamiri dönüştürülerek örneğin كيف حالك ifadesi كيف حالش ya da قلت لك ifadesi

[78] Ömer, *Muʿcamu'l-luġati'l-ʿArabiyyeti'l-muʿâṣira*, 2041.
[79] Muhammed Ahmed Ḫâṭır, *fî'l-Lehcâti'l-'Arabiyye* (Kahire: Maṭbaʿatü'l-Ḥüseyin el-ʾİslâmiyye, 1979), 5.
[80] ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid Vâfî, "fi'l-İctimâʿi'l-luġavî" 418 (1941), 22.

قلت لش şeklinde telaffuz edilmektedir. Yemen lehçesinde ise kâf harfi Mısır lehçesinde bulunan (ج) sesine dönüştürülmektedir. Bazen fasih (ج) sesi de Mısır lehçesinde bulunan (ج) sesine dönüştürülmektedir. Aynı zamanda dâl (د) harfi tâ (ط) şeklinde telaffuz edilmektedir. Yemen lehçesinde şenşene de bulunmaktadır. . Bu, "ك" harfinin "ش" olarak değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin "كيف حالك" yerine "كيف حالش" denir.

2- Şam Lehçeleri

- Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün lehçelerini içermektedir.

Şam lehçesinin fonetik özelliklerinden bazıları şunlardır: Peltek se (ث) sesi sîn (س) sesine dönüştürülür. Örneğin ثلاثة kelimesi سلاسة şeklinde, حديث kelimesi حديس şeklinde telaffuz edilmektedir. Bazı bölgelerde peltek se (ث) sesi (ت) sesine, peltek ze (ذ) ve peltek zâ (ظ) sesi ze (ز) sesine, kâf (ق) sesi hemzeye (أ) dönüştürülmektedir. قلت yerine إلت denmesi gibi… Şam lehçesinde imâle de bulunmaktadır. Çoğunlukla elif (ا) sesi yâ (ي) sesine yakınlaştırılarak telaffuz edilmektedir. هناك kelimesnin هنيْك, شباب kelimesinin شبيب şeklinde telaffuz edilmesi gibi… Aynı şekilde tâ-ı merbuta (ة) da, elif (ا) ile yâ (ي) arasında bir sesle telaffuz edilmektedir. كبيرة yerine كبيرِي ya da صغيرة yerine صغيرِي gibi… Şam lehçeleri sarf, nahiv, telaffuz ve kelime hazinesi açısından Aramice ve Süryanice dillerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca Farsça, Türkçe ve Fransızca dillerinden birçok kelime almıştır.

3- Irak Lehçeleri

- Irak lehçelerini içermektedir.

Irak lehçesi 700 yıldan uzun bir süredir insanlar tarafından konuşulan eski bir lehçedir.[81] En belirgin özelliği ayn (ع), hâ (خ) ve ğayn (غ) gibi patlak gırtlak harflerinin sıkça kullanılmasıdır. Ses değişikliği (ibdâl) hususunda ise kâf (ق) sesi kef (ك) sesine, kef (ك) sesi ise cîm (ج) veya "ç (چ)" sesine dönüştürülmektedir. كان yerine جان veya چان, muttasıl muhataba zamirinde أخبارك yerine أخبارج/أخبارچ denmesi gibi… Ayn (ع) sesinin nûn (ن) sesine dönüştürülmesini ifade eden istintâ da bu lehçede karşılaşılan bir durumdur. أعطى kelimesinin أنطي şeklinde telaffuz edilmesi gibi… Diğer yandan Musul lehçesinde râ (ر) harfinin ğayn (غ) sesine dönüştürüldüğü görülmektedir. رماد yerine غماد gibi… Irak lehçesi, Aramice, Süryanice, Sümerce, Hintçe, Türkçe, Farsça ve Kürtçe dillerinden etkilenmiştir.[82] Bu lehçenin dikkat çeken en önemli kelimeleri arasında şunlar bulunmaktadır: يوجد anlamına gelen أكو kelimesi,

[81] Şeyḫ Muhammed Riḍâ eş-Şebîbî, *Muʿcamu ve ʾuṣûlu'l-lehceti'l-ʿİrâḳiyye* (ed-Dâru'l-ʿArabiyyeti li'l-Mevsûʿât, 2007), 13.
[82] Şebîbî, *Muʿcamu ve ʾuṣûlu'l-lehceti'l-ʿİrâḳiyye*, 13.

الآن anlamına gelen هسّه kelimesi, كثيرا anlamına gelen هْوايه kelimesi, انظر anlamına gelen باوع kelimesi, جيّد anlamına gelen خوش kelimesi…

4- Mısır Lehçeleri

- Mısır ve Sudan lehçelerini içermektedir.

Mısır lehçesi, televizyon dizilerinde, filmlerde ve çeşitli programlarda kullanılması açısından Arap dünyasındaki en bilinen ve yaygın lehçelerden biridir. Nispeten daha hafif bir lehçe olarak kabul edilen bu dilin kendine özgü kelimeleri bulunmaktadır. كيف حالك anlamına gelen إزيك ifadesi, كيف anlamına gelen إزاي kelimesi, انظر anlamına gelen بُص kelimesi gibi… Mısır lehçesinde kâf (ق) harfi hemzeye (أ), cîm harfi Kahire cîmine (g) dönüştürülmektedir. Kahire lehçesinde kâf (ق) harfi Kahire cîmine dönüştürülürken, Sa'îd lehçesinde fasih cîm (ج) harfi telaffuz edilmektedir. Ayrıca peltek se (ث) sesi te (ت) sesine, peltek ze (ذ) sesi dâl (د) ya da ze (ز) sesine, peltek zâ (ظ) sesi ise dad (ض) sesine dönüştürülmektedir. Kelime dağarcığı açısından Mısır lehçesi yabancı dillerden de etkilenmiştir. Çok sayıda Kıpti, Türkçe, Fransızca ve Farsça kelime içermektedir.

Sudan lehçesi birçok yönden Mısır lehçesine yakındır. Peltek se (ث) sîn (س) sesine, peltek ze (ذ) ze (ز) sesine, peltek zâ (ظ) sesi dad (ض) sesine dönüştürülmektedir. Sudan'ın bazı bölgelerinde Hicâz lehçesine benzer özellikler taşıyan Bedevi lehçesine de rastlanmaktadır. شخص manasına gelen زول kelimesi, كثيرا anlamına gelen شديد kelimesi Sudan lehçesine özgü kullanımlardan bazılarıdır.

5- Fas Lehçeleri

- Kuzey Afrika lehçelerini içermektedir: Fas, Tunus, Libya, Cezayir ve Moritanya'daki Hassaniya lehçesi.

Fas lehçesinde çok sayıda fasih kelime bulunmaktadır. Diğer yandan bu lehçeyi, Doğu Arapça lehçe gruplarının geri kalanından önemli ölçüde farklı kılan şey telaffuz yöntemidir. Kuzey Afrika'nın Araplaşmasından önce yerli nüfusun dili olarak kabul edilen Amazig (الأمازيغ) dilinin kurallarından etkilenmesi nedeniyle Fas lehçesindeki kelimeler genellikle sükûn telaffuzu ile başlamaktadır. لماذا anlamına gelen علاش kelimesi, الآن anlamına gelen توّا kelimesi, كثيرا anlamına gelen بالزاف ya da برشا kelimeleri bu lehçenin dikkat çeken müfredatı arasında yer almaktadır. Farklı bölgelerde farklı ses değişikliklerine rastlanmaktadır: Peltek se (ث) yerine te (ت) sesinin, peltek ze (ذ) yerine dal (د) sesinin, peltek zâ (ظ) yerine sâd (ص) sesinin, sîn (س) yerine sâd (ص) sesinin, kâf (ق) yerine Kahire cimi sesinin kullanılması gibi. Bazı bölgelerde ise sesler doğru telaffuz edilmekte; kâf (ق) peltek se (ث), peltek zâ (ظ), peltek

ze (ذ) harfleri fasih bir biçimde söylenmektedir. Ayrıca bu lehçenin Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca dillerinden birçok yabancı kelime ödünç aldığı ve günlük konuşma dilinde kullanıldığı görülmektedir.[83]

1.6. Libya Lehçesinin Tarihi

1.6.1. Coğrafi Konum

Libya, Kuzey Afrika'nın ortasında, Yaklaşık 680.000 mil karelik (1.774.440 kilometre kare) yüz ölçümüyle Afrika ülkeleri arasında dördüncü sırada yer alan Libya 1.200 millik (yaklaşık 2.000 kilometre kare) kıyısıyla Akdeniz ile sınır komşusudur. Aynı zamanda doğusunda Mısır, batısında Tunus ve Cezayir'in güneyi, güneydoğusunda Sudan, güneyinde ise Çad ve Nijer ile sınırı bulunmaktadır. Libya'nın yüz ölçümünün %95'ini çöl ve yarı çöl toprakları oluştururken; kıyı bölgelerine, tepelere ve bazı vahalara dağılmış olarak bulunan %5'lik kısmı ekonomik kullanıma uygun verimli topraklardır. Libya, özellikle kuzey bölgelerde çoğunlukla ılıman bir iklime sahipken güneye doğru ilerledikçe belirgin karasal iklim görülür.[84]

1.6.2. İsimlendirme

Yunanlılar döneminden bu yana bölgeye "Libya" adı verilmekteydi ve bu terim, Mısır'ın batısından Kuzey Afrika'nın tamamını kapsayan geniş bir coğrafyayı ifade etmek için kullanılıyordu. İtalya, 1934 yılında Trablusgarp ve Barka bölgelerini işgal ettikten sonra bu bölgelere "Libya Kolonisi" adını vermiştir.[85] 1951 yılında bağımsızlığına kavuşan Libya Krallığı; Trablus, Barka ve Fizan bölgelerini kapsayan sınırlarını koruyarak "Libya" ismini kullanmaya devam etmiştir. Eyaletlerin birleşmesiyle ve monarşi sisteminin kaldırılmasıyla ülke adını "Libya" olarak korumuştur.[86] Libya, birçok dilde adı geçen ve M.Ö. iki bin yılından daha eskiye dayanan kadim bir isimdir. Tarihi kaynaklarda "Lobia" ve "Libya" şeklinde geçmektedir. Daha sonraları ise Libya adı yaygınlaşmış ve kullanımı pekişmiştir.[87] Ayrıca

[83] "el-Lehcetu'l-Maġribiyye" (Erişim 09 Mart 2024).
[84] ʿAbdu'l-Laṭîf el-Berġûşî, *et-Târîḫu'l-Lîbî el-ḳadîm*, ts., 6,7.
[85] Berġûşî, *et-Târîḫu'l-Lîbî el-ḳadîm*, 6.
[86] eṭ-Ṭâhir Ahmed ez-Zâvî, *Târîḫu'l-feṭḥi'l-ʿArabî fî Lîbyâ* (Beyrut: Dâru'l -Madâri'l-ʾİslâmî, 2004), 17.
[87] Berġûşî, *et-Târîḫu'l-Lîbî el-ḳadîm*, 17.

antik çağda bölgede yaşayan ve Libo kabileleri olarak bilinen kabilelerden birinin adından alındığı da ifade edilmektedir.[88]

1.6.3. Nüfus

Libya'nın tarihi çok eskilere dayanmakta olup, geniş yüz ölçümü nedeniyle birçok farklı millet ve etnik kökene ev sahipliği yapmıştır. Birçok tarihi kaynak, Berberi kabilelerinin Libya'nın yerli halkı olduğu konusunda hemfikirdir. Diğer ırkların ise istila, göç ve yerleşim sonucunda geldikleri kabul edilir.[89] İslam öncesi dönemde Libya'da yaşayan önemli toplulukları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Berberiler

Libya'nın yerli halkı olan Berberiler, Antik Yunanlılar tarafından bu isimle anılmıştır. Yunanca kelime olan "Barbaros" kelimesinden türetilen "Berber" kelimesi, anlaşılmayan bir dil konuşan yabancıyı ifade etmektedir. Antik Yunanlılar Faslıların (Meğâribe'nin) dilini anlamadıklarından dolayı orada bulunan halka "Berberi" adını vermiştir. Berberilere atalarına nispetle Amazigler de denmiştir. Modern çağda "Amazig" terimi, Berberileri ifade etmek için kullanılır ve dillerine "Amazig dili" adı verilir. Berberi kabileleri şu şekilde sınıflandırılır:

- Şehirli Berberiler: Kuzeydeki şehirlerde yaşarlar. Trablus bölgesine yerleşen Havvara ve Nafzava kabileleri şehirli Berberilerdir.
- Göçebe Berberiler: Bunlar, Barka bölgesindeki Luata kabilelerini de içine alan Batırlar ile Trablus bölgesindeki Nafusa ve Zavaga kabileleridir. Tarihi kaynaklar, Berberi kabileleri genel olarak Libyalılar olarak tanımlamaktadır.[90]

Sahra ve Fizan bölgesinin sakinleri olan Tuaregler de diğerlerinden farklı özel geleneklere sahip olmalarına rağmen Berberi sayılmaktadırlar.

2. Fenikeliler

Fenikeliler, aynı zamanda Kartacalılar olarak da adlandırılmaktadır ve kökenleri Samilere dayanmaktadır. Asıl yurtları Akdeniz'in doğu kıyılarındaki Lübnan ve Kenan topraklarıdır. Milattan yaklaşık bin yıl önce Libya'ya gelen Fenikeliler; ülkenin medeniyetine katkıda

[88] Muhammad Abdülhadi Şuʿayre, "Libya (el-isim ve medlûlâtih et-târîḫiyye)", *el-Matbaʿa el-Ehliyye Bengazi* 1 (1958), 5,6.
[89] ʾİḥsân ʿAbbâs, *Târîḫu Lîbyâ* (Benġazi: Dâru Lîbyâ li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, 1967), 9,10.
[90] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 9/45,46.

bulunmuşlar, ticaret ve sanayiye ilgi duymuşlardır. Libya'nın batısında şehirler kuran Fenikeliler, burayı M.Ö. 2. yüzyıla kadar yönetmişlerdir.[91]

3. Yunanlılar

Yunanlılar, M.Ö. 7. yüzyılda Libya'ya gelmiş ve Doğu Libya'da Barka bölgesine yerleşmişlerdir. Burada medeniyetlerini yaymışlar ve günümüze kadar varlığını sürdüren şehirler kurmuşlardır. Yunanlılar, yerli halkla bütünleşmiş ve Libya'yı 6 yüzyıl boyunca yönetmişlerdir. Ne var ki kültürleri ve dilleri ancak M.Ö. 5. yüzyıla kadar devam etmiştir.[92]

4. Romalılar

Romalılar (Bizanslılar ve Batı Romalılar) M.Ö. 2. yüzyılda Fenikelilere galip geldikten sonra Libya'nın batı tarafını ele geçirmiştir. Daha sonra topraklarını genişleten Romalılar, Libya'nın doğu bölgesini (Barka bölgesi) yönetmiştir. Romalılar, heykel sanatına ilgi göstermiş ve taş heykeller yapan ilk topluluk olmuştur. Bu heykellerin izlerine Libya'nın batısındaki Liptis Magna (Libda) ve Sabratha'da rastlanır. Sahil şehirlerinin Berberi halkı, Romalılarla birlikte yaşamış ve onların kültüründen etkilenmiştir. Dağlık bölgelerdeki Berberi halkı ise izole bir şekilde kendi kültürlerini ve ulusal kimliklerini korumuş, Romalı sömürgecilere karşı sürekli isyan etmişlerdir. Roma yönetimi, İslam ordularının bölgeyi fethetmesine kadar sürmüştür.[93]

5. Yahudiler

Yahudilerin bir kısmı M.Ö. 3. yüzyılda, Yahudi tapınağının Filistin'de yakılmasının ardından Libya'ya gelmişlerdir.[94] Bu Yahudiler, Berberi halkıyla karışmamış ve kendi ulusal kimliklerini, dillerini ve dinlerini korumuşlardır.[95]

6. Vandallar

Vandallar, Alman Germenlerinden olup, M.S. 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki bölünme sonrasında Batı Libya'ya yerleşmişlerdir. Libya'da 100 yıl hüküm sürmüşler, hükümlerinin sona ermesinin ardından ülkeden ayrılmamışlar ve diğer ırklardan vatandaşlar

[91] Muḥammed Muṣṭafa Bâzâma, *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâ'i'r-râşidîn* (Müʾessesetu Nâşır li's-Seḳâfa, ts.), 8/43.
[92] Bâzâma, *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâ'i'r-râşidîn*, 8/45.
[93] Zâvî, *Târîḫu'l-feṭḥi'l-ʿArabî fî Lîbyâ*, 32,33.
[94] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 9/46.
[95] Bâzâma, *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâ'i'r-râşidîn*, 8/46.

gibi devlet içinde yaşamaya devam etmişlerdir. Zamanla Berberi halkıyla bütünleşmiş ve kaynaşmışlardır.[96]

7. Afrikalılar

Afrikalılar terimi, özellikle Arapça kaynaklarda, Fenikeliler ve Vandallar gibi hükümleri sona ermiş ancak şehirlerde, ovalarda ve köylerde yaşamaya devam eden ve dillerini, kültürlerini ve dinlerini koruyan kişiler için kullanılmaktadır. Bu nedenle, kimlikleri yerli Berberi halkının kimliklerine karışmamıştır.[97]

1.6.4. İslam Fetihleri

İslam fethi orduları, h. 22. yılda Amr b. As'ın liderliğinde Libya'ya ulaşmış ve önce Barka bölgesine girmiştir. Bu, İslam'ın bu topraklara ilk kez ulaşması anlamına gelmektedir. Öncesinde bölgeyi uzun bir müddet Bizanslılar yönetmiştir. Trablusgarp'ın Bizanslılar tarafından ele geçirilmesi üzerine komutan Abdullah b. Ebî Serh geri dönmüş ve h. 27. yılda şehri fethetmiştir. Ardından, fetihler bölgede genişlemiş; Trablusgarp, Sabratha ve iç kesimlerdeki Nafusa'ya kadar uzanmıştır. İslam ordusu ülkenin doğusunda bulunan Barka'da ikamet etmekle beraber zaman zaman ortaya çıkan isyanları bastırmak üzere diğer bölgelere de gitmiştir. Müslümanların yokluğunu fırsat bilen Bizanslılar bazı şehirleri geri almaya çalışmışlardır. Örneğin Trablusgarp'ı işgal ettiklerinde halife Osman b. Afvan, ordusunu Trablusgarp'a göndererek h. 27 ya da h. 28 yılında burayı geri almayı başarmıştır. Kıyı kesimlerde bulunan şehirler için genel durum bu şekildeydi. Fezzan bölgesindeki Gadamis ve çevresi ise h. 46 yılında komutan Ukbe bin Nafi tarafından kesin olarak fethedilmiştir.[98]

1.6.5. Arapça Dilinin Yaygınlaşması

Libya'daki önemli şehirlerin çoğu Müslümanlar tarafından fethedilip yerli halkın bir kısmının Müslüman olmasının ardından, komutan Ukbe bin Nafi', hicrî 50. yılda Kayrevan şehrini inşa etmiştir. Bugün Ukbe Mescidi olarak bilinen el-Mescidü'l-Câmii' bu şehirde inşa edilmiştir. Afrika'da kurulan ilk Arap-Müslüman şehri olan Kayrevan, İslam ordusunun bölgede yerleşebileceği ve hareket noktası olarak kullanabileceği bir yer olarak tasarlanmıştır. el-Mescidü'l-Câmii ise, yeni Müslüman olan Berberilere Kuran'ı Kerim ve İslam esaslarını

[96] Bâzâma, *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâ'i'r-râşidîn*, 8/46.
[97] Bâzâma, *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâ'i'r-râşidîn*, 8/44.
[98] Zâvî, *Târîḫu'l-feṭḥi'l-ʿArabî fî Lîbyâ*, 36-67.

öğretmek amacıyla inşa edilmiştir, çünkü fetihlerin temel amacı, toprakları genişletmek veya başka milletler üzerinde hüküm sahibi olmak değil, İslam'ı yaymaktı. Dolayısıyla, komutanlar Berberi halkının Kur'an-ı Kerim okuma ve İslam hükümlerini yerine getirme konularına büyük önem vermişlerdir. Müslümanlar, yerli Berberi nüfusa karşı gösterdikleri adalete dayalı tutumun bir sonucu olarak onlarla saygı ve sevgi bağları kurmuşlar; Berberiler de bu bağlamda İslam'ı kabul edip Arapça öğrenmek için büyük bir arzu duymuşlardır. Ukbe bin Nafi‘, özellikle Berberilerin Arapça öğrenme konusundaki isteklerine yoğun ilgi göstermiştir. Bu nedenle, fetih ordusundaki tüm askerleri, Berberilere Kur'an-ı Kerim'i öğretmek ve baştan sona okutmakla sorumlu tutmuştur. Müslüman sayısının artmasıyla birlikte, Kur'an-ı Kerim, Arapça ve fıkıh hükümlerini öğretmek amacıyla kitap evleri açılmaya başlamıştır.

Libyalı Berberiler, hicrî 3. yüzyılın sonlarından itibaren, erken Arap göçleri sırasında Barka dağının doğusuna yerleşen Ezd, Lahm, es-Sadef ve diğer Yemen kabileleri gibi farklı Arap kabileleriyle bir arada yaşamaya başlamışlardır. Gassan, Ezd ve Tecîb kabileleri Barka Dağı’nın batısında, Beni Müdlic ve Cüheyne kabileleri er-Ramada bölgesinde, Sehemiyye ve Hadramiyye kabileleri ise Trablus bölgesinin güneyindeki Veddân bölgesinde yaşıyordu.[99] Daha sonra hicrî 5. yüzyılda Bedevi göçü olarak bilinen büyük Arap göçleri yaşanmıştır. Bu göçler neticesinde Beni Hilal ve Beni Salim kabileleri Trablus ve Barka'ya yerleşmişlerdir. Libyalı Berberiler, Arapçayı oldukça iyi bir şekilde öğrenmiş ve 7. yüzyılın sonlarına kadar Araplar kadar etkili bir biçimde fasih Arapça konuşmuşlardır.[100]

1.6.6. Arapçanın Yaygınlaşmasındaki Etkenler

Arapçanın Libya ve Kuzey Afrika genelinde kısa sürede yayılmasına katkıda bulunan iki önemli faktör bulunmaktadır:

- Arap göçleri sonucunda, Berberiler ve Araplar bir arada yaşamaya başlamışlardır. İki halk da kabile topluluklarından gelmekteydi ve bu nedenle ahlaki, kültürel değerler ile cömertlik, mertlik ve cesaret gibi özellikler açısından birbirlerine benziyorlardı. Bu anlaşma ve uyum, Berberilerin Arapça öğrenme sürecini hızlandırmıştır.[101]

- Berberi dilinin kabileler arasında farklılık gösteren bir yapıya sahip olmasıyla birlikte, Berberiler Arapça'nın birleştirici niteliğini fark etmişlerdir. Bu sebeple, özellikle Murabıtlar döneminde Arapça, Berberiler arasında resmi dil olarak tanınmış

[99] Ḍayf, *Târîḫu’l-edebi’l-ʿArabī*, 9/79.
[100] Ḍayf, *Târîḫu’l-edebi’l-ʿArabī*, 9/78,79.
[101] Ḥicâzî, *ʿİlmu’l-luġati’l-ʿArabiyye*, 284.

ve Berberileri büyük bir siyasi güç olarak temsil eden devletin resmi diline dönüşmüştür.[102]

1.6.7. Libya Lehçesinin Ortaya Çıkışındaki En Önemli Faktörler

Libya'ya gelen ve bu bölgede yaşayanların öğrendiği Arapça, klasik Arapçaydı. Araplaşan Berberiler, bu dili hicrî 7. yüzyılın sonlarına kadar doğru ve anlaşılır bir şekilde konuşarak en iyi şekilde korumuşlardır. Bu durum, İslam dinini benimseyip Arapça öğrenen ve ana dilinin etkilemesi dolayısıyla Arapçasında bozulmalar meydana gelen milletlerle Berberilerin coğrafi mesafenin uzaklığından ötürü karışmamış olmasından kaynaklanmıştır. Ancak zaman içinde halk arasında Arapça, belirli etmenler nedeniyle yavaşça değişmeye başlamıştır. Libya halkının lehçesini etkileyen bazı faktörler şunlardır:

1. Libya'daki yerel halkın konuştuğu Amazig lehçeleri.
2. Miladi 17. yüzyılda Endülüs'te kalan birkaç şehrin de İspanyolların eline geçmesiyle Endülüslülerin göçe zorlanması.
3. İspanyolların Trablus'u yirmi yıl boyunca işgali sırasında hicrî 916 yılında Endülüslülerin Trablus'a gelmeleri.
4. Malta şövalyelerinin Trablus'u işgal edip burada yirmi yıl boyunca hüküm sürmelerinin ardından, Maltalıların Trablus'a gelmeleri.
5. Osmanlı döneminde Türklerin Trablus'a gelmeleri.
6. Osmanlı ordusunun ve yeniçerilerin gelmesi.[103]
7. İtalya'nın Trablus'u işgal etmesi ve bunu takiben Libya'nın geneline yayılarak bu topraklarda yaklaşık 30 yıl boyunca hüküm sürdüğü dönemde, İtalyanların bölgeye gelmesi.

Bütün bu faktörler, gerek morfoloji ve fonetik gerekse kelime ve anlam bilim açısından Libya lehçesi üzerinde etkili oluşumtur. Bu dilsel temasın sonuçları modern Libya lehçesinde açıkça görülmektedir. Nitekim Libya halkının günlük yaşamında İtalyanca, Türkçe, Endülüs Arapça lehçesi ve İspanyolca sözcükler kullanılmaktadır.

---

[102] Günümüzde Libya'da Zivariyye, Gadâmsiyye ve Cebâliyye; Cezayir'de Şâviyye ve Şelhiyye; Fas'ta ise Sûsiyye ve Rîfiyye gibi çeşitli Amazig lehçeleri bulunmaktadır.

[103] Ḍayf, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*, 9/46.

1.6.8. Libya'da Bölgelere Göre Lehçe Çeşitliliği:

Libya, miladi 1963'te federal sistem kaldırılarak ülke birleştirilmeden önce, her biri farklı bir siyasi oluşuma ve yönetim biçimine bağlı olan üç ana bölgeye ayrılmıştı. Bu geniş coğrafya, aşağıda detaylandırılacağı üzere Libya lehçelerinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur:

1. Batı Libya Lehçesi /Garbâviyye Lehçesi

Bu lehçenin Tunus sınırındaki Sirte'den Zuwara'ya kadar uzanan Trablusgarp bölgesinde yaygın olduğu görülmektedir. Trablus bölgesi; Sabratha, Leptis Magna, Sirte ve günümüzde Libya'nın başkenti olan Trablus gibi sahil şehirlerini içermektedir. Aynı zamanda iç kesimde bulunan Verfella, Tarhuna ve Azizia şehirleri ile Berberi kökenli nüfusun yoğun olduğu dağlık kesim şehirleri de bu bölgede yer almaktadır. Nalut, Jadu, Kabav ve Yifrin şehirleri, Amazig dilinin hâlâ yaygın olarak konuşulduğu önemli şehirler arasında bulunmaktadır.[104]

Orta Bölge Lehçesi: Orta bölge, Doğu Libya ile Batı Libya arasında Serte'den Misrata sınırına kadar olan kısmı temsil etmektedir. Bu lehçe, ünsüz harflerin sesli harflerle yazımı ve bazı terimlerin kullanımı açısından doğu lehçesine benzemektedir. Orta bölge lehçesi, Libya'nın batı bölgelerindeki lehçelerle belirgin farklılıklar içermesine rağmen, orta bölge lehçesi genellikle batı lehçesine dâhil edilmektedir.

Libya'nın batısında yaşayan veya aslen bu bölgeden olanlara "garbâvi," konuştukları lehçeye ise "garbâviyye" adı verilmektedir.

2. Doğu Libya Lehçesi /Şarkâviyye Lehçesi

Bu lehçe, doğuda Bardia'dan batıda Ajdabiya şehrine kadar uzanan Barka bölgesinde yaygın bir şekilde konuşulmaktadır. Trablus'a yaklaşık 800 kilometre uzaklıkta bulunan Barka bölgesi, Libya'nın en verimli topraklarından biri olarak kabul edilmektedir. En önemli şehirleri arasında Yeşil Dağ civarındaki Şahat ve Derna ile bölgenin başkenti Bingazi yer almaktadır.[105]

Doğu lehçesi diş eti-damak harflerinin telaffuz edilmesi ve imale yapılarak konuşulmasıyla Batı lehçesinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Bu durum, bu iki lehçenin âdeta iki ayrı ülkenin iki farklı lehçesi gibi algılanmasına ve Ürdün'ün doğusu ile Suudi Arabistan'ın bazı bölgelerinde bulunan Bedevi lehçeleri arasında sınıflandırılmalarına sebep

[104] Muḥammed Bin Mesʿûd, *Târîḫu Lîbyâ el-ʿâm* (Ṭrablusu'l Ġarb: el-Maṭbaʿatu'l-ʿEskeriyyetu'l-Brîṭâniyye, 1948), 17.
[105] Bin Mesʿûd, *Târîḫu Lîbyâ el-ʿâm*, 17.

olmaktadır. Doğu lehçesi, Mısır'dan gelerek yakınve uzak Mağrib'in çeşitli bölgelerine yayılan ve Libya'da kırsal şehirler ile Barka ovalarına yerleşen Beni Hilal kabilelerine kadar uzanmaktadır.

Libya'nın doğusunda yaşayan veya aslen bu bölgeden olanlara "şarkâvî," konuştukları lehçeye ise "şarkâviyye" adı verilmektedir.

3. Güney Libya Lehçesi/Güney Lehçesi

Bu lehçe, vahaların ve geniş Libya çölünün yer aldığı güney Libya'daki Fizan bölgesinde yaygın olarak konuşulmaktadır. Fizan bölgesi, kuzeyde Souda Dağları'ndan başlayarak güneybatıda Tassili Hoggar Dağları'na ve güneyde yüksekliği 3150 metreye ulaşan Tibesti Dağları'na kadar uzanmaktadır.

Bölgedeki en önemli vahalar bölgenin merkezinde yer alan Sebha ile Murzuk, Katrun, Gât ve çöl incisi Gadames'tir. Bölgede ayrıca Vadi el-Acal ve Vadi aş-Şâtî' gibi büyük vadiler bulunmaktadır.

Fizan, başkent Trablus'a yaklaşık 700 km uzaklıktadır ve nüfusu Berberi, Arap ve Türklerden oluşmaktadır.[106]

Bu lehçenin, Batı ve Doğu lehçeleri arasında orta bir konumda olduğunu, bu nedenle her ikisinden etkilendiğini ve aynı zamanda diğerlerinden farklı bazı kelimelere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Libya'nın güneyinde yaşayanlara "güneyli," konuştukları lehçeye ise "güney lehçesi" adı verilmektedir.

[106] eṭ-Ṭâhir Ahmed ez-Zâvî, *Mü'cemu'l-buldâni'l-Lîbiyye* (Lîbya; Ṭarabulus: Mektebetu'n-Nûr, 1968), 249.

İKİNCİ BÖLÜM

DİL BİLİM VE LİBYA LEHÇESİNİN ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde Libya lehçesinin fonetik, morfolojik, sentaktik ve semantik seviyeleri analiz edilerek fasih Arapça ile karşılaştırılacaktır.

2.1. SES BİLİM المستوى الصوتي

Ses bilim insan sesinin çıkış yeri, tefffuzu ve diğer seslerden farklı özellikleri bakımından incelenmesidir. Nitekim dil, birbiriyle güçlü bağlantıları olan seslerin bütünüdür. Bu sesler ahenk içerisinde bir sistem oluşturup belirli bir dilin esasını teşkil etmekte ve diğer dillerden farklı özelliklere sahip olmaktadır.

Modern dil bilimciler tek bir sesi fonem (phoneme) olarak nitelendirmektedirler. Fonem, kelimeleri anlam bakımından ayırt etmeyi sağlayan en küçük ses birimidir. Tek bir fonemin kullanımı farklı olabileceği gibi telaffuz şekli de değişkenlik gösterebilmektedir. Dolayısıyla her telaffuz şekli, sahip olduğu fon (phone) bakımından bir isim alır ki bununla sesin maruz kaldığı fonetik olgu kastedilmektedir.[107] Birbirinden ayrı dilsel fonemler bir araya gelerek modern dil bilimde morfem (morpheme) olarak adlandırılan ve dil bilgisi grubuna dâhil olan dildeki en küçük ve anlamlı birimi oluşturmaktadır.

İnsana ait her bir ses ünsüz ve ünlü olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır:

- Arap dilinde ünlü harfler kısa ve uzun harekelerle ifade edilmektedir. Kısa harekeler: Fetha (a), damme (u) ve kesra (i). Med ve lin harflerinden oluşan uzun harekeler: الألف (ā), الواو (ū) ve الياء (ī). Ünlü harfler daima ötümlü seslerden oluşmaktadır.
- Geriye kalan harfler ünsüz harflerdir. Bu harfler ötümlü ve ötümsüz olabilmektedir.[108]

Fasih Arapça ve lehçeler arasında karşılaşmış olduğumuz ilk farklılık, seslerin telaffuzunda ortaya çıkmaktadır. Lehçelerde duymuş olduğumuz sesler fasih Arapçanın çıkış yeri ve özelliklerini belirlediği seslerden farklılık arz etmektedir. Bu farklılık fasih Arapça konuşan ve Kur'an-ı Kerim okuyan insanlarda da ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni sesin

[107] Kemâl Bişr, *ʿİlmu'l-ʾaṣvât* (Kahire: Dâru Ġarîb, 2000), 70,486.
[108] Maḥmûd es-Seʿrân, *ʿİlmu'l-luġa muḳaddime li'l-ḳâriʾi'l-ʿArabî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, 1997), 124.

çıkış yerindeki ya da ötümlü-ötümsüz ve kalın-ince olmak gibi özelliklerindeki bir farklılığa dayanmaktadır. Modern dil bilimciler seslere yansıyan bu değişimi -mevcut yeni sesin eskinin yerini alması olarak düşünüp- sesteki gelişim olarak nitelendirmişlerdir. Ancak biz bunun sesteki bir gelişim olduğunu düşünmüyoruz. Nitekim Arapça bir takım sebep ve kurallar çerçevesinde bu tür fonetik değişimleri kabul etmesiyle ayırt edilmektedir. Arapçanın ibdâl (harf değişimi), idgam (iki harften ilkinin ikinciye katılarak telaffuz edilmesi), kalb (dönüştürme) ve diğer fonetik değişimleri kabul ettiğini görmekteyiz. Bu durum kadim Arap dillerine dayanmaktadır. Bazı sesler İlk dönem Arap dilcilerin aşina olmadığı tarzda telaffuz edilmiştir. Dolayısıyla bu sesler ilk dönemlerde var olması hasebiyle gelişim değil eskinin modernizasyonudur.

Bu bölümde Libya lehçesinin fasih Arapça'dan ayrılmasına sebep olan bazı fonetik değişiklikler üzerinde durulacaktır:

2.1.1. İbdâl

Sözlükte ibdâl "bir şeyin yerine başkasını getirmek"[109] demektir. Terim olarak ise bir harfin yerine başka bir harf getirmeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.[110] İbdâl ünsüz ve ünlü harflerde gerçekleşmektedir.

Dildeki seslerin sesli ve sessiz olarak iki bölüme ayrıldığını açıklamıştık. Libya lehçesindeki sessiz harflere baktığımızda fasih Arapçadaki sessiz harflerden farklı olmadığını görmekteyiz:

أ	ب	ت	ث	ج	ح	خ	د	ذ
ر	ز	س	ش	ص	ض	ط	ظ	ع
غ	ف	ق	ك	ل	م	ن	هـ	و
				ي				

Bilindiği üzere Libya lehçesi üç ana lehçeye ayrılmaktadır. Her lehçeyi diğerlerinden ayıran özellikler bulunmaktadır. Batı Libya lehçesinde diğer lehçelere nazaran daha fazla ibdâl örneğiyle karşılaşmaktayız. Doğu Libya lehçesine baktığımızda ise Batı Libya lehçesi gibi pek çok modern Arap lehçesinin ihmal ettiği ث، ذ، ظ den oluşan diş eti harflerini (الحروف اللثوية) korumasıyla öne çıktığını görmekteyiz.

[109] İbn Manẓûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 11/48.
[110] ʾAhmed b. Muḥammad el-Ḥamelâvî, *Şeẕa'l-'arf fi fenni'ṣ-ṣarf*, thk. 'Abdurraḥmân Naṣrullâh Naṣrullâh (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.), 122.

Libya lehçesi konuşanları incelediğimizde bu lehçenin pek çok sesi fasih Arapçaya uygun olarak telaffuz ettiğini görmekteyiz. Ancak bazı seslerin telaffuzu diş eti harflerinin kendine has özellikleri sebebiyle farklılık göstermektedir. Bu bölümde bu tür farklılıklarından en belirgin olanları üzerinde durulacaktır:

2.1.1.1. الثاء Harfi Yerine التاء Harfinin Getirilmesi (Trablus)

Fasih Arapçadaki الثاء harfinin çıkış yeri dil ucu ve üst ön dişlerin uçlarıdır. Diş eti harflerinden olup ötümsüz ve ince bir sestir.[111] Libya lehçesine baktığımızda ise الثاء harfinin kuvvetli ve ötümlü bir ses olarak التاء harfine dönüştüğünü görmekteyiz. Örneğin:

Bu lehçeyi kullananlar ثوب (**ṯ**evb-giysi) kelimesine توب (tūb), ثوم (**ṯ**ūm-sarımsak) kelimesine توم (tūm) demektedirler.

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Buzdolabı	Tellāca تلاجة	ثلاجَّة
Üç	Tlāta تلاتة	ثلاثة
Pırasa	Kurrāt كرات	كُرَّاث

Batı Libya lehçesi bu tarz ibdâl örnekleri ile ayırt edilirken Güney ve Doğu lehçeleri الثاء harfinin doğru telaffuzunu korumaktadır.

2.1.1.2. الجيم Harfi

(الجيم) harfinin çıkış yeri dilin ortası ile üst damağın ortasıdır. Kuvvetli, ötümlü ve patlamalı bir sestir.[112]

Bu harf Libya lehçesinde yumuşak bir sesle karşımıza çıkmakta olup Türkçedeki karşılığı "c" harfidir. Telaffuzu ise şöyledir:

مسجد/mescid lehçedeki telaffuzu masjid şeklindedir. Burada الجيم sesinin kuvvetli bir sesten yumuşak bir sese dönüştüğü görülmektedir.

الجيم sesi Libya lehçesinin bazı kelimelerinde الزاي sesine dönüşmektedir.

- الجيم harfinin الزاي harfine dönüştüğü bazı örnekler:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Kız ismi	ez-zazya الزازية	الجَازية [113]

[111] İbrahim Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye* (Nahḍat Mışır, ts.), 49.
[112] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 70.
[113] Kız İsmi

Şehir ismi	Zanzūr زنزور	جنزور[114]
Eş	Zūz زوز	زَوْج
Evli	Mitzavviz متزوز	متزوّج
Yaşlı	ʿazūz عزوز	عَجوز

2.1.1.3. الذال Harfi Yerine الدال ya da الضاد Harfinin Getirilmesi (Trablus)

الذال harfinin çıkış yeri dil ucu ve ön dişlerin uçlarıdır. Diş eti harflerinden olup yumuşak, sürtünmeli ve ötümlü bir sestir.[115] Bu harf Libya lehçesinde kuvvetli ve patlamalı bir sesle karşımıza çıkmakta ve الدال harfine dönüşmektedir. Örneğin:

ذهب ẕeheb lehçede دهب deheb şeklinde telaffuz edildiğinden sesin الدال sesine dönüştüğü görülmektedir.

Bu tür ibdâl örnekleri Batı Libya lehçesinde yaygın olarak görülmekte olup Güney ve Doğu Libya lehçelerinde karşımıza çıkmamaktadır.

Bazı kelimelerin telaffuzunda الدال harfinin الضاد harfine de dönüştüğüne zaman zaman rastlanmaktadır. Örneğin:

ذاق ẕāḳ kelimesinde الذال harfinin yerine الدال harfi geçerek kelime داق dāḳ halini aldıktan sonra الدال harfi الضاد harfine dönüşerek kelime ضاق ḍāḳ şeklinde kendini göstermektedir. Bu ibdâl örneği özellikle Trablus lehçesinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelimenin Türkçesi	Sesteki Değişim	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Kulak	الذال harfinin yerine الدال harfi geçmiş ve hemze الواو harfine dönüşmüştür.	Vedn ودن	أذن
Günah	الذال harfinin yerine الدال harfi geçmiştir.	Denb دنب	ذنب
Ezan	الذال harfinin yerine الدال harfi geçmiştir.	ʾadān أدان	أذان
Bu	الذال harfinin yerine الدال harfi geçmiştir.	Hādā هدا	هذا

2.1.1.4. الزاي Harfi

الزاي harfinin çıkış yeri dil ucu ile üst ya da alt ön dişlerdir. Yumuşak, sürtünmeli ve ötümlü bir sestir.[116] Bu harf Libya lehçesinde fasih Arapçaya uygun olarak telaffuz edilmekte

[114] Şehir İsmi
[115] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 49.
[116] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 68.

ancak الزاي ve الجيم harfleri bir kelimede yan yana geldikleri الزاي harfi الجيم harfine dönüşmektedir. Örneğin:

متزوج kelimesi lehçede متجوز (mitcavviz) şeklinde telaffuz edildiğinden الزاي ve الجيم harflerinin yer değiştirdiği görülmektedir.

2.1.1.5. السين Harfi Yerine الصاد Harfinin Getirilmesi (Tüm Bölgeler)

السين harfinin çıkış yeri dil ucu ve üst ya da alt ön dişlerin dipleri arasıdır. Dil ve ön dişlerin arasında hava akışının oldukça dar olduğu bir alandan çıkan yumuşak, ötümsüz ve ince bir sestir.[117] Bu harf lehçede الصاد harfine yakın, kalın bir ses olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
yazı tahtası	ṣabbūra صبورة	سَبُّورة
Çatı	ṣagaf صقف	سقْف

2.1.1.6. الضاد Harfi Yerine الظاء Harfinin Getirilmesi (Doğu Fizan)

Günümüzdeki standart Arapçada الضاد harfinin telaffuzu eski dönem Arapların telaffuzundan farklı olup çıkış yeri dil ucu ile üst ön dişlerin dipleri arasıdır. Kuvvetli, ötümlü ve patlamalı bir sestir.[118] Bu harf Libya lehçesinde yumuşak ve sürtünmeli bir ses olarak karşımıza çıkmakta olup الظاء harfine dönüşmektedir. Örneğin:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Vurma	ẓrab ظرب	ضرب
Yeşil	ʾaḫẓar أخظر	أخضر

Bu tür ibdal örneklerine Doğu ve Güney Libya lehçelerinde rastlanmakta olup Batı Libya lehçesinde görülmektedir.

[117] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 67.
[118] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 51.

2.1.1.7. الظاء Harfi Yerine الضاد Harfinin Getirilmesi (Trablus ve Fizan)

الظاء harfinin çıkış yeri dil ucu ve üst ön dişlerin uçlarıdır. Yumuşak, sürtünmeli, ötümlü ve kalın bir sestir.[119] Bu harf lehçede kuvvetli ve ötümlü bir ses olarak karşımıza çıkmakta olup الضاد harfine dönüşmektedir. Örneğin:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Zarf	ḍarf ضرف	ظرف
Öğle	ḍuhr ضهر	ظهر
Tırnak	ḍufr ضفر	ظَفر

Bu örneklerde sesin الظاء harfinden الضاد harfine dönüştüğü görülmektedir. Bu tür ibdâl örnekleri Batı ve Güney Libya lehçelerinde karşımıza çıkarken Doğu Libya lehçesinde bulunmamaktadır.

2.1.1.8. العين Harfi Yerine الحاء Harfinin Getirilmesi (Eski Dilde)

العين harfinin çıkış yeri boğazın orta kısmıdır. Ötümlü, sürtünmeli, şiddet ve rihvet arası bir ses olup incedir.[120] Bu harf bazen lehçede ötümsüz ve yumuşak bir sesle telaffuz edilmekte olup الحاء harfine dönüşmektedir. Örneğin; الأربعاء yerine لربحا leribḥā denilmektedir.

Bu türün örneği günümüzde yaygın olarak görülmemekte, ancak yaşça büyük insanlardan duyulmaktadır.

2.1.1.9. القاف Harfi Yerine G Harfinin Getirilmesi

القاف harfinin çıkış yeri dil kökü ile onun karşısında bulunan üst damaktır. Ötümsüz, kuvvetli ve patlamalı bir küçük dil harfidir.[121] Libya lehçesindeki telaffuzu Mısır lehçesindeki الجيم (g) harfinin telaffuzu gibidir. Örneğin; قال ḳāl yerine "gāl" denilmektedir.

Lehçedeki kullanımın fasih Arapçadaki doğru telaffuzdan farklılık gösterdiği görülmektedir. Ancak tarihi kaynaklara baktığımızda bu telaffuzun kadim Arap lehçelerinde mevcut olduğunu görmekteyiz. İbn Fâris "Benî Temîm ise القاف harfinin telaffuzu sırasında küçük dili tamamen kaybedip iyice kalınlaştırdıkları için القوم dediklerinde الكاف ve القاف arası

[119] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 50.
[120] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 75.
[121] Enis, *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*, 62.

bir ses çıkmaktadır ki bu onların dilindeki bir uygulamadır."[122] diyerek bu telaffuz şeklini Temim kabilesine dayandırmaktadır.

Bu tür ibdal örneklerini Libya lehçesinde sıklıkla görmekteyiz.

Aşağıdaki tabloda bazı ibdal örnekleri bulunmaktadır:

Harfteki Değişim	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime	Harf
Batı Libya lehçesinde التاء harfi الثاء harfinin yerine geçmiştir.	Buzdolabı	تلاجة tllāca	ثلاجة	الثاء
الزاي harfi الجيم harfinin yerine geçmiştir.	Eş	زوز zūz	زوج	الجيم
الجيم harfi الزاي harfinin yerine geçmiştir.	Cenzur (Libya'da bir şehir)	جنزور zanzūr	زنزور	الجيم
Batı Libya lehçesinde الدال harfi الذال harfinin yerine geçmiştir.	Tatmak	داق dāg	ذاق	الذال
Trablus lehçesinde الضاد harfi الذال harfinin yerine geçmiştir.	Tatmak	ضاق āḍg	ذاق	الذال
الصاد harfi السين harfinin yerine geçmiştir.	Tahta	صبورة ṣabbūra	سبورة	السين
Doğu Libya lehçesinde الظاء harfi الضاد harfinin yerine geçmiştir.	Işık	ظو ẓav	ضوء	الضاد
Doğu Libya lehçesinde الظاء harfi الضاد harfinin yerine geçmiştir.	Sapkınlar	ظالين ẓāllīn	ضالين	الضاد
Trablus lehçesinde الضاد harfi الظاء harfinin yerine geçmiştir.	Zarf	ضرف ḍarf	ظرف	الظاء
Mısır lehçesindeki الجيم ya da G harfi القاف harfinin yerine geçmiştir.	Önce	قبل gabil	قبل	القاف
الصاد harfi السين harfinin, G harfi القاف harfinin yerine geçmiştir.	Çatı	صقف ṣgaf	سقف	القاف/ السين

[122] İbn Fâris, *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġati'l-ʿArabiyyeti ve mesâʾilihâ ve suneni'l-ʿArab fî kelâmihâ*, 30.

2.1.2. Hemze ve Teshîl

Hemze patlamalı bir gırtlak harfi olup ne ötümsüz ne de ötümlüdür.[123] Dil bilimciler eskiden bu harfi kuvvetli bir ses olarak nitelendirmiştir.[124] Hemze, Sibeveyhi'nin harflerin çıkış yerlerini esas alarak yaptığı sıralamaya göre Arap harflerinin ilkidir. Kelimenin başına, ortasına ve sonuna gelebilmektedir. Ortada bulunması Arapçayı diğer dillerden ayıran bir özelliktir. İbn Fâris şöyle demiştir: "Araplar قرأ örneğinde olduğu gibi hemzenin kullanımıyla farklılık gösterir, çünkü bu ses diğer dillerde sadece başta kullanılmaktadır."[125]

Hemzenin telaffuzundaki zorluk Arapları teshîl ya da Hicazlıların yaptığı gibi hazif uygulamasına yöneltmiştir. Nitekim Kureyş, hemzeyi hazfederken Temîm Kabilesi hemze ile şöhret bulmuş ve hemzenin kullanımı fasih Arapçada esas olmuştur.[126]

Günümüzde hemzenin kullanımının ibdâl, hazif, teshîl ve tahfîf yöntemleriyle lehçeden lehçeye farklılaştığı görülmektedir. Hemzede ibdâl, farklı bölgelerdeki Libya lehçelerinde çokça karşımıza çıkmaktadır. Burada Libya lehçelerindeki en önemli ibdâl örnekleri üzerinde durulacaktır.

Kelime Başındaki Hemze:

Rubâi أفعل sîgasındaki bazı fiilerde hemze hazfedilmektedir:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Lehçede fiilin başına gelen hemzenin hazfedildiği ve kelimeye hemzeden sonra gelen sessiz harfle başlandığı görülmektedir.	Oruçlu iftar etti.	fṭar الصايم **فطر**	**أفطر** الصائم
	Ateşi yaktı.	ṣʿal النار **شعل**	**أشعل** النار
	Ahmet çocuğa müdahale etti.	sʿaf الولد **سعف** أحمد	**أسعف** أحمد الولد
	Kitabı verdi.	ʿṭā لِكْتاب **عْطا**	**أعطى** الكتاب

Hemze ile başlayan bazı isimlerde de hazif uygulaması görülmektedir. Örneğin:

أبوك ve أخوك kelimeleri بوك ve خوك halini almıştır. Bu durum bazı atasözleri ve deyimlerde mevcuttur:

- خوك خوك لا يغر بيك صاجبك (Kardeşin kardeşindir, arkadaşın onun yerini dolduramaz) deyişinde bulunan خوك kelimesi أخوك kelimesinin hazfedilmiş halidir.

[123] Bişr, *ʿİlmu'l-ʾaṣvât*, 288.
[124] Bişr, *ʿİlmu'l-ʾaṣvât*, 293.
[125] İbn Fâris, *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġati'l-ʿArabiyyeti ve mesâʾilihâ ve suneni'l-ʿArab fî kelâmihâ*, 63.
[126] Enis, *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye*, 69.

- بويا على وسعة البال قلبه شديد العزايم (Babamın sabrı ne kadar çok, gönlü ne kadar zengin olsa da iradesi sağlamdır) deyişinde bulunan بويا kelimesi أبوي kelimesinin hazfedilmiş halidir.

Aşağıdaki tabloda lehçede hemzenin hazfedildiği bazı kelimeler bulunmaktadır:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Lehçenin bu kelimelerdeki hemzeyii telaffuzdaki zorluktan kurtulmak için hazfettiğini görmekteyiz. Ancak bu hazif herhangi bir kurala dayanmamakta olup tamamen semâîdir.	Deve	bil بل	إبِل
	Pirinç	ruz رز	أرُز
	Parmak	ṣubʾ صبع	إصْبع
	Biri	ḥad حد	أحَد
	Kaz	vez وز	إوَز
	Aile	hel هل	أهْل

Bazen الواو harfi hemzenin yerine geçmektedir. Örneğin:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Bu iki örnekte الواو harfinin hemzenin yerini aldığını görmekteyiz.	Nerede	vīn وين	أين
	Yiyen	vākil واكل	آكِل

Kelimenin başında ال takısı olduğunda اللام harfi hemzenin yerini alabilmektedir. Örneğin:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Hemze ile başlayan kelimelere ال takısı geldiğinde hemzenin hazfedilip yerine اللام harfinin geçtiğini görmekteyiz.	Mavi	lazrig لزْرق	الأزرق
	Sarı	laṣfir لصْفر	الأصفر
	Günler	liyām لِيام	الأيَّام
	Haberler	laḫbār لَخْبار	الأخبار

Kelimenin Ortasındaki Hemze:

Hemze kelimenin ortasında sâkin olarak bulunduğu zaman kendisinden önceki harfin harekesine göre değişime uğramaktadır. Önceki harfin harekesi fetha ise hemze ألف harfine, damme ise الواو harfine, kesra ise الياء harfine dönüşmektedir.

Aşağıdaki tabloda bu durumu açıklayan bazı örnekler bulunmaktadır:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Hemzeden önceki harf fethalı olduğu için hemzenin ألف harfine dönüştüğünü görmekteyiz.	Durum, iş, azamet	şān شان	شأن
	Baş	rās راس	رأس
Hemzeden önceki harf dammeli olduğu için hemzenin الواو harfine dönüştüğünü görmekteyiz.	Mümin	mūmin مومن	مُؤمن
	İman ediyor	yūmin يومن	يؤمن
Hemzeden önceki harf kesralı olduğu için hemzenin الياء harfine dönüştüğünü görmekteyiz.	Kuyu	bīr بير	بئر
	Kurt	dīb ديب	ذئب

Burada hemzenin telaffuzundaki zorluktan kurtulma konusunda lehçenin olabildiğince fasih Arapçadan uzaklaşmadığını da görmekteyiz. Nitekim Sibeveyhi de el-Kitâb adlı eserinde "Hemze sâkin, öncesi fethalı olduğu zaman kolaylaştırmak istediğinde hemzenin yerine ألف harfini getirirsin. Öncesi dammeli olduğu zaman kolaylaştırmak istediğinde hemzenin yerine الواو harfini getirirsin. Öncesi kesralı olduğu zaman da hemzenin yerine الياء harfini getirirsin"[127] demektedir.

Hemze kelimenin ortasında sâkin olarak bulunduğu zaman الياء harfi onun yerini almaktadır:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Hemzeli fillerin birinci tekil sahış eki alması durumunda hemzenin الياء harfine dönüştüğünü görmekteyiz.	Abdest aldım.	Tvaḍḍīt توضيت	توضأت
	Hazırladım.	ʿabbīt عبيت	عبأت
	Doldurdum.	Mlīt مليت	ملأتُ
	Başladım.	Bdīt بديت	بدأتُ

Hemze الياء harfi üzerine yazıldığı zaman الياء harfine dönüşmektedir:

[127] Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/544.

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Hemzenin lehçede nasıl الياء harfine dönüştüğünü görmekteyiz.	Bayi	Bāyiʿ بايع	بائع
	Söyleyen	Gāyil قايل	قائل
	Meyilli	Māyil مايل	مائل

ألف harfinden sonra gelen hemze fetha ya da kesra harekeli ise bazen الياء harfine dönüşmektedir:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Hemze الياء harfine dönüşmüştür.	Okumak	Grāya قراية	قراءة
	Aba	ʿbāya عباية	عباءة

Hemze الواو harfi üzerine yazıldığı zaman الواو harfine dönüşmektedir:

Açıklamalar	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
الواو harfinin üzerine yazılan hemze lehçede الواو harfine dönüştürülerek kolaylaştırılmıştır.	Suçluyor	yuvāḫid يواخذ	يؤاخذ
	Nazik davranıyor	yuvānis يوانس	يؤانس
	Soru	suvāl سوال	سؤال

Kelimenin Sonundaki Hemze:

Kelimenin sonunda gelen hemze çoğunlukla hazfedilmektedir:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Şey	şey شيْ	شيء
Kötülük	sev سَوْ	سوء
Gökyüzü	smā - smeī سما أو (سْمي)	سماء
Uzay	fḍā فضا	فضاء
Esma (kız ismi)	ʾesmā أسما	أسماء

Tabloda kelimenin sonuna gelen hemzenin hazfedildiği görülmektedir.

2.1.3. İşbâ'u'l-hareke (Harekede Ziyade Yapmak)

Libya lehçesinde karşılaştığımız ses olaylarından biri de işbâ'u'l-harekedir. Fetha, kesra ve damme harekeleri esasen ألف، الياء، الواو med harflerinin bir parçasıdır. İbn Cinnî bu durumdan Arap şiirinden örnekler vererek bahsetmiştir. Nitekim *el-Hasâ'is* adlı eserinde şöyle

demektedir: "Araplar bunu yaptıkları zaman harekeden kendi cinsinde harf meydana gelmiştir. Dolayısıyla fethadan sonra ألف, kesradan sonra الياء ve dammeden sonra الواو oluşmaktadır".[128] İlk dönem dilciler işbâ' olayının sadece şiirsel bir zorunluluk olduğunu, konuşmada kullanımının doğru olmadığını düşünmektedir.[129]

Bu ses olayı fasih Arapçadan farklı olarak modern Arap lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Libya lehçesinde işbâ'u'l-harekeyi görmekteyiz. Kelimedeki hareke uzatıldığında meydana gelen ses değişimi isim ve fiillerde görülmektedir. Aşağıdaki tabloda bunun bazı örnekleri mevcuttur:

Değişim	Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
الكاف harfinin harekesi (damme) uzatılarak الواو harfine dönüştürülmüştür.	Ye	kūl كول	كُل
الكاف harfinin harekesi (damme) uzatılarak الواو harfine dönüştürülmüştür.	Top	kūra كُورة	كُرة
القاف harfinin harekesi (damme) uzatılarak الواو harfine dönüştürülmüştür.	Söyle	Gūl قول	قُل
الباء harfinin harekesi (kesra) uzatılarak الياء harfine dönüştürülmüştür.	Satın al	Bīʿ بيع	بِع
الخاء harfinin harekesi (damme) uzatılarak الواو harfine dönüştürülmüştür.	Al	ḫūd خود	خُذ
الباء harfinin harekesi (kesra) uzatılarak الياء harfine dönüştürülmüştür.	Onunla	Bīh بيه	بِهِ
الجيم harfinin harekesi (kesra) uzatılarak الياء harfine dönüştürülmüştür.	Yön	Jīha جيهة	جِهَة

[128] İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâʾiṣ*, 3/123.
[129] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abî Seʿîd el-Enbârî, *el-İnṣâf fî mesâʾili'l-ḫilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 2003), 27.

2.1.4. Sâkin Harfle Başlamak:

Libya lehçesinin ayırt edici özelliklerinden biri de genel olarak Mağrib lehçelerinde görülen sâkin harf ile başlamaktır. Bu özelliğiyle Libya lehçesi fasih Arapçadaki telaffuzdan uzaklaşmış olmaktadır, çünkü fasih Arapçada kelimenin sâkin harfle başlaması söz konusu değildir. Modern dil bilim açısından ise Arapça heceler hiçbir şekilde sesli harfle başlamamaktadır. Nitekim Arapçada bir hece "sesli + sessiz" harfleri içerisinde barındıran en küçük yapıda bulunmaktadır. Yani bir hece sessiz bir harf ile kısa bir harekeden meydana gelmektedir.[130] Aşağıdaki tabloda bu farkı gösteren bir grup isim ve fiil görmekteyiz:

Kelimenin Türkçesi	Lehçede Kelime	Fasih Arapçada Kelime
Kitap	Ktāb كْتابْ	كِتاب
Kalem	glam قْلَمْ	قَلَم
Ulaştı	vṣal وْصَلْ	وَصَلَ
Deniz	Bḥar بْحَرْ	بَحْر
Anladı	fham فْهَم	فَهِمَ

2.2. BİÇİM BİLİM المستوى الصرفي

Morfoloji, kelimenin ve onda meydana gelen değişikliklerin incelenmesiyle ilgilenmektedir. Dil bilimciler tarafından "Arapça yapıların nasıl biçimlendirileceğini ve cümledeki görevlerine göre değişime uğrayıp uğramaması dışındaki farklı durumlarını öğrenme imkânı tanıyan bilim" olarak tanımlanmaktadır. Kelimenin yapısından kastedilen ise kelimenin biçimidir.[131]

Bu bilim "Bir yandan morfolojik form ve ölçeklerin biçimsel ve yapısal yönleriyle bunların morfolojik ilişkilerini incelerken, diğer yandan da kök ve ekleri ele almaktadır"[132]. Ayrıca isim ya da fiil olması bakımından kelimenin yapısını, artma ve azalma gibi kelimede meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin anlama olan etkilerini de incelemektedir. İkil ya da çoğul anlam ifade etmek için kelimenin sonuna ilave edilen ekler, كَتَبَ fiilinin يَكْتُبُ olması gibi şimdiki veya geniş zamanı ifade etmek için kelimenin başına ilave edilen ekler ya da كَتَبَ fiilinin كُتِبَ olması gibi edilgenliği ifade etmek için sesli harflerin (harekelerin) uğradığı değişimler buna örnek olarak verilebilir.

[130] Bişr, *ʿİlmu'l-ʾaṣvât*, 510.
[131] Abduh er-Râciḥî, *et-Taṭbîḳu'ṣ-ṣarfî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.), 7.
[132] Temmām Ḥassān, *Menāhicu'l-Baḥṯi fî'l-Luġa* (Mektebetu'l-Enclu'l-Miṣriyye, ts.), 170.

2.2.1. Müzekker (Eril) ve Münnes (Dişil)

Libya lehçesinde isimler fasih Arapçada olduğu gibi müzekker ve müennes olarak ikiye ayrılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bunun örneklerini görmekteyiz:

MÜENNES			MÜZEKKER		
Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
kız	بنت	بنت	Çocuk	ولد	ولد
cetvel	مسطرة	مسطرة	Kalem	قلم	قلم
teyze	خالة	خالة	Dayı	خال	خال
Kadın öğretmen	أبلة	معلمة	Erkek öğretmen	أستاذ	معلم
Dişi kedi	قطوسة	قطة	Erkek kedi	قطوس	قط

2.2.2. Libya Lehçesinde Müsennâ (İkil)

Fasih Arapçada müfred (tekil) bir kelime -cümle içindeki konumuna göre- sona gelen (ان) ya da (ين) harfleri ile ikil olmaktadır. Libya lehçesi ise iki yoldan biriyle kelimeyi ikil yapmaktadır:

1. Cümle içindeki konumu ne olursa olsun kelimenin sonunda (ين) ekinin kullanımı:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
Kitap kelimesi cümledeki konumu açısından merfu olması gerekirken lehçede mansub olmuştur.	İki kitabım var.	عندي كتابِين	عندي كتابان
Defter kelimesi cümledeki konumu açısından fasih Arapçada olduğu gibi mansub olmuştur.	İki defter satın aldım.	شريت كراستِين	اشتريتُ كراستيْن

Ayrıca ikil kelimeler lehçede fasih Arapçadakinden farklı telaffuz edilmektedir. Nitekim fasih Arapçada ين harflerinin ekleneceği kelimenin son harfi fethalı ve الياء harfi sakin bir şekilde telaffuz edilirken, Libya lehçesinde ين harflerinin ekleneceği kelimenin son harfi kesralı ve الياء harfi med harfi olarak telaffuz edilmektedir. Örneğin:

Fasih Arapça: كِتَابَيْن Kitābeyn

Libya Lehçesi: كِتَابِين Kitabīn

2. اثنين (iki) ya da زوز (çift) kelimeleriyle çoğul isim kullanımı:

زوز kelimesi fasih Arapçadaki زوج kelimesinden gelmektedir. Kelimedeki الزاي harfinin harekesi fethayken lehçede damme, الواو harfi sakinken med harfi olmuş ve الجيم harfinin yerini الزاي harfi almıştır. Böylece fasih Arapçada telaffuzu "zevc" olan kelime lehçede "zūz" halini almıştır.

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
Lehçede isimden önce ikilliği belirten زوز kelimesinin geldiği ve ismin çoğul şeklinde olduğu görülmektedir.	Onun iki oğlu ve iki kızı var.	عنده زوز أولاد وزوز بنات	عنده ولدان وبنتان
	Onların iki arabası var.	عندهم زوز سيارات	عندهم سيارتان
	Sınıfta iki erkek öğrenci var.	الفصل فيه زوز طلبة	في الفصل طالبان
	Sınıfta iki kız öğrenci var.	الفصل فيه زوز طالبات	في الفصل طالبتان

2.2.3. Cemi (Çoğul)

Libya lehçesi kurallı (sâlim) ve kuralsız (mükesser) çoğul kullanımında fasih Arapçaya uymakla birlikte halk dilinin ya da yerel halkın ana dili olarak kabul edilen Berberi dilinin etkisiyle fasih Arapçada bulunmayan farklı bir çoğul siga da bulundurmaktadır. Aşağıdaki tabloda Libya lehçesinde bulunan çoğul çeşitlerini görmekteyiz:

Cemi Müzekker Sâlim (Eril Kurallı Çoğul): Lehçede çoğul, tekil kelimenin sonunda gelen (ين) harfleriyle yapılmakta, (ون) çoğul eki ise kullanılmamaktadır. Örneğin:

المدرسين في الإدارة (Öğretmenler idarededir) cümlesindeki 'öğretmenler' kelimesine baktığımızda konumuna uygun olan çoğul ekini almayıp المدرسون yerine المدرسين şeklinde yazıldığını görmekteyiz.

Cemi Sigası	Cemi	Türkçesi	Müfred
Cemi Mükesser Lehçe kullanımı	كتب كتابات	Kitap	كتاب
Cemi Müennes Sâlim Lehçe kullanımı	بنات بناويت	Kız	بنت
Lehçe kullanımı	رجالة	Adam	رجل
Cemi Mükesser	مدارس	Okul	مدرسة
Cemi Müennes Sâlim	صيدليات	eczane	صيدلية

Cemi Müzekker Sâlim	مهندسين	mühendis	مهندس
Cemi Mükesser	جوامع	Cami	جامع
Cemi Mükesser	صواني	Tabak	صونية (طبق)
Cemi Mükesser	خضر	Yeşil	أخضر
Cemi Mükesser	طوابير	Tabur	طابور
Cemi Mükesser	أماكن	Mekan	مكان

Bu tabloda lehçede kullanılan çoğul sigalarını ve lehçenin aynı kelime için hem fasih Arapçadaki hem de halk dilindeki çoğul sigalarını kullanabildiğini görmekteyiz. Buna ilave olarak lehçenin çoğul kullanımında belirli bir kurala riayet etmediğini ancak özellikle mükesser çoğul sigalarında çoğunlukla fasih Arapçaya uyum sağladığını bazen de halk dili sigalarını fazlaca kullandığını gözlemlemekteyiz.

2.2.4. Merfû Munfasıl Zamirler (Şahıs Zamirleri)

Libya lehçesine baktığımızda zamirleri mütekellim (1. şahıs), muhatab (ikinci şahıs) ve gaib (üçüncü şahıs) türleriyle birlikte kullanmaya özen gösterdiğini ancak müsennâ sigasını ihmal ettiğini görmekteyiz. Aşağıdaki tabloda bu durumun örnekleri mevcuttur:

Mütekellim Zamirleri

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
Lehçenin sesli harfleri (harekeler ve med harfi) değiştirerek aynı zamiri kullandığını görmekteyiz.	Ben	أنا ʾanā / أني ʾanī نا Nā	أنا
	Biz	نِحنNiḥna / حْني ḥnī	نحن

Muhatab Zamirleri

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
Fasih Arapçada fetha olarak harekelenen hemze lehçede kesra olmuş ancak التاء harfinin harekesinde müzekker ve müennes ayrımı korunmuştur.	Sen (müzekker)	إنْتَ ʾinta	أنتَ
	Sen (müennes)	إنْتِ ʾinti	أنتِ
Müsenna sigası kullanılmamaktadır.	Siz ikiniz	(إنتم)	أنتما
Hemzenin harekesi lehçede kesra	Siz (müzekker)	إنْتُم ʾintum / إنْتوا ʾintū	أنتم

olmuştur.	Siz (müennes)	ʾintin إنْتِن	أنتن

Gaib Zamirleri

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
Lehçe tüm zamirlerde son harfi şeddeli olarak telaffuz etmektedir.	O (müzekker)	Huvve هوّ	هو
	O (müennes)	Hiyye هيّ	هي
	O ikisi	(çoğul sigası) همّا	هما
	Onlar (müzekker)	Humma هُمّا	هم
	Onlar (müennes)	Hinna هِنّ[133]	هنّ

2.2.4.1. Muttasıl Zamirler (Aitlik Zamirleri)

Muttasıl zamirler isim, fiil ve harflerin sonuna gelen eklerdendir. Biz burada isim ve harflere bitişen aitlik zamirlerinden bahsedip bu zamirleri lehçedeki kullanımlarıyla karşılaştıracağız. İkil zamirlerin bu tabloya dâhil edilmemesinin nedeni lehçenin bu zamirler yerine çoğul zamirler kullanmasıdır.

İsimlere Bitişen Zamirler:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça	Zamir
	kitabım	كُتابي Ktābī	كِتابي	الياء (müfred-mütekellim)
	kitabımız	كتابنا ktābnā	كتابُنا	نا (cemi-mütekellim)
Lehçenin الكاف harflerini sâkin yaparak harekelerini kullanmadığını görmekteyiz.	kitabın (müzekker)	كتابْ Ktābik	كتابُكَ	الكاف (müfred-muhatab)
	kitabın (müennes)	كتابْ Ktābik	كِتابكِ	الكاف (müfred-muhataba)
	kitabınız (müzekker)	كتابكم Ktābkum	كتابكم	الكاف (cemi-muhatab)
Lehçenin الكاف harfine kesra harekesi verdiğini görmekteyiz.	kitabınız (müennes)	كتابكم Ktābkum كتابكِنْ	كتابكُنّ	الكاف (cemi-muhataba)

[133] Başkent Trablus lehçesinde, cem‘-i müennes zamirler ihmal edilmekte ve bunun yerine cem‘-i müzekker zamirler kullanılmaktadır. Bu yüzden "أنتن متفوقات" yerine "أنتم متفوقات" denilmektedir. Oysaki doğu, güney ve orta Libya bölgelerinde cem‘-i müennes zamirler hâlâ kullanılmaktadır

		Ktābkin		
Burada lehçenin zamiri sâkin kullandığını görmekteyiz.	kitabı (müzekker)	كتابهْ Ktābeh	كتابُهْ	الهاء (müfred-gâib)
	kitabı (müennes)	كتابها Ktābhā	كتابُها	الهاء (müfred-gâibe)
	kitapları (müzekker)	كتابهم Ktābhum	كتابُهم	الهاء (cemi-gâib)
Lehçenin الهاء harfine kesra harekesi verdiğini görmekteyiz.	kitapları (müennes)	كتابهنْ Ktābhin	كتابُهن	الهاء (cemi-gâibe)

Harflere Bitişen Zamirler:

Aşağıdaki tabloda harf-i cerlere bitişen zamirlerin fasih Arapçadaki ve lehçedeki kullanımına örnekler bulunmaktadır:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça	Zamir
Lehçede zamirden sonra ألف harfi gelmiş ve الياء harfi şeddelenmiştir.	bana	لِيّا Liyyā	لي	الياء müfred-mütekellim
	benimle	بيّا Biyyā	بي	
Fasih Arapçayla aynıdır.	benden	منّي Minnī	مِنِّي	
Lehçede اللام harfi kesra harekesi almış ve bu hareke uzatılarak med harfi (الياء) eklenmiştir.	bize	لنّا /linnā لينا līnā	لنا	نا cemi-mütekellim
	bizimle	بينا bīnā	بنا	
Fasih Arapçayla aynıdır.	bizden	مِنا minnā	منّا	
Batı Libya lehçesinde اللام harfi kesra harekesi almış ve bu hareke uzatılarak med harfi (الياء) eklenmiştir. Doğu Libya lehçesindeki kullanım ise fasih Arapçadakiyle aynı olup yalnızca الهاء harfi sakin olarak kullanılmaktadır. (لهْ)	ona (müzekker) ona (müennes) onlara (müzekker)	ليه Līh / لَهْ Lah ليها Līhā/ لهاlhā ليهم Līhum / لهم ʾlham	له لها لهم	الهاء (gâib)
الباء harfinin kesra harekesi uzatılarak med harfi (الياء) eklenmiştir.	onunla (müzekker) onunla (müennes)	بيه bīh بيها bīhā بيهم bīhum	به بها بهم	

	onlarla (müzekker)			
Müfred gâib zamirin harfi cere eklenmesiyle النون harfi şeddeli hale gelmiştir. (منّه)	ondan (müzekker) ondan (müekker) onlardan (müzekker)	minnah منّه minhā مِنْها minhum مِنْهم	منه منها منهم	
اللام harfinin kesra harekesi uzatılarak med harfi (الياء) eklenmiştir.	sana (müzekker) sana (müennes) size (müzekker)	līk ليك līkum ليكم	لكَ لكِ لكم	الكاف (muhatab)
الباء harfinin kesra harekesi uzatılarak med harfi (الياء) eklenmiştir.	seninle (müz-müe) sizinle (müzekker)	bīk بيك bīkum بيكم	بكَ/ بكِ بِكُم	
Müfred muhatab zamirin harfi cere eklenmesiyle النون harfi şeddeli hale gelmiştir. (منّك)	senden (müzekker) senden (müennes) sizden (müzekker)	minnik مِنّك minkum / مِنْكُم Minkam	منْك مِنْكِ مِنْكُم	

2.2.5. Libya Lehçesinde İsm-i Mevsûl

İsm-i mevsûl kendisinden sonra gelen ve sıla cümlesi diye adlandırılan cümle vasıtasıyla anlamı açıklığa kavuşturan bir yardımcıdır. İsm-i mevsuller özel ve genel olarak ikiye ayrılmaktadır. Özel ism-i mevsûller tekil, ikil ve çoğul sigalarında müzekkeri ve müennesi ifade etmek için kullanılan الذي، التي، اللذان،اللذين، اللتان،اللتين، الذين، اللائي أو اللاتي isimleridir. Genel ism-i mevsûllerin en yaygın kullanılanları ise âkil varlıklara işaret eden مَنْ ve âkil olmayan varlıkları işaret eden ما isimleridir.

Libya lehçesi özel ism-i mevsullere işaret etmek için tekil-ikil-çoğul ve müzekker-müennes fark etmeksizin tek bir ismi mevsul kullanmaktadır. O da إللي ismidir:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Örnek	Lehçe	Örnek	Fasih Arapça
Lehçenin ism-i mevsul için tek bir siga (إللي) kullandığını	Başarılı olan (erkek) öğrenci geldi.	جا الطالب اللي نجح	اللي	جاء الطالبُ الذي نجح	الذي
	Başarılı olan (kız) öğrenci geldi.	جات الطالبة اللي نجحت	اللي	جاءت الطالبة التي نجحت	التي

görmekteyiz.	Başarılı olan (erkek) öğrenciler geldi.	جو الطلاب اللي نجحوا	اللي	جاء الطلابُ الذين نجحوا	الذين
	Yarışmayı kazanan (iki erkek) öğrenciler geldi.	جوا الطلاب الزوز اللي ربحوا في المسابقة	اللي	جاء الطالبان اللذان فازا بالمسابقة	اللذان

Bu çalışmada daha önce de belirttiğimiz gibi konuşma dilinde meydana gelen değişikliklerin nedenlerinden biri konuşmanın hızlı olmasını sağlamaktır. Fasih Arapça ve lehçe arasındaki farklılığı düşünürsek lehçenin kolaylaştırmak, hafifletmek ve kısaltmak maksadıyla ism-i mevsulun ilk harflerini kullanıp (اللـ) kalan harfleriyle, ikil ve çoğul sigalarını düşürdüğünü fark ederiz.

Örneğin الذي ism-i mevsulünün şu atasözünde kullandıldığını görmekteyiz:

اللي فات مات -ʾillī fāt māt- (olan oldu)

Genel ism-i mevsullere gelince Libya lehçesi bunlardan âkil varlıklara işaret eden من ve âkil olmayan varlıklara işaret eden ما isimlerini kullanmaktadır:

- **مَنْ:** من يكرهك يحلملك الحلم الشين (Seni sevmeyen rüyasında bile kötülüğünü ister).

Burada Batı Libya lehçesinin الميم harfine kesra hareke vererek مَنْ yerine مِنْ dediğini görmekteyiz.

- **ما:** دير ما تبي -Dīr mā t'bbī- (istediğini yap).

2.2.6. Libya Lehçesindeki İşaret İsimleri

Libya lehçesinde bazen artırma bazen de eksiltme gibi basit harf değişiklikleri yapılarak işaret isimleri sıklıkla kullanmaktadır. Aşağıdaki tabloda fasih Arapça ve lehçe arasında işaret isimleri konusundaki önemli farklılıklar ele alınmaktadır:

- **Yakın İçin Kullanılan İşaret İsimleri:**

Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
bu (müzekker)	hāda هدا	هذا
bu (müennes)	hādī هادي	هذه
bu ikisi (müzekker)	hādīn هدين	هذان - هذين
bu ikisi (müennes)	-	هاتان - هاتين
bunlar	/hādū هادو /hādūm هادوم هادوما hādūma[134]	هؤلاء

[134] Doğu Libya lehçesinde "د" harfi "ض" sesine dönüştürülerek "هضا" veya "هاضوما" şeklinde telaffuz edilir. Bazıları "د" harfini "ظ" sesine dönüştürerek "هدا" yerine "هظا" telaffuzunu tercih etmektedir.

Tabloya baktığımızda lehçe ve fasih Arapça arasında basit farklılıklar olduğunu görmekteyiz.

Örneğin هذا-هذه işaret isimlerindeki الذال harfi lehçede yerini الدال harfine bırakmış ancak tenbih harfi الهاء çoğu işaret isminde, olduğu gibi korunmuştur. هذان işaret ismi ise -az da olsa- kullanılmakla birlikte Libya'nın bazı bölgelerinde هدين şeklinde değişiklik göstermiştir. Fasih Arapça ve lehçe arasındaki en büyük fark ise lehçede birden fazla şekilde karşımıza çıkan هؤلاء işaret ismidir. Öyle ki lehçe bu isme çoğulluk ifade eden الميم harfini bile eklemiştir (هادوم-هادوما).

- **Uzak İçin Kullanılan İşaret İsimleri:**

Türkçe Anlam	Libya Lehçesi	Fasih Arapça
şu (müzekker)	هاداكا /Hadaka هضاك haḍak	ذلك
şu (müennes)	هاديكا / hadīka هَديك hadīk	تلك
şu ikisi	-	ذانك- ذينك / تانك- تينك
şunlar	هادوكا hadūka	أولئك

Burada lehçenin uzaklığa işaret eden الكاف harfinin kullanımı konusunda fasih Arapçayla uyumlu olduğunu görmekteyiz.

- **Mekân Bildiren İşaret İsimleri:**

Uzak Mekan			Yakın Mekan		
Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
orada	ġādī غادي	هناك	Burada	هَنا /Hanā هْني ihne / هنايا ihnayā	هُنا

2.2.7. Müştak İsimler (Türemiş İsimler)

2.2.7.1. İsm-i Fāil

Arap Dili iştikak (türeme) olgusuyla ayırt edilmektir. Bu eşsiz dilsel fenomen dili tek bir kökten ya da dilsel bir maddeden doğan onlarca kelime ile zengin hale getirmektedir.

İsm-i fâil fiilden türeyen ve bu fiille nitelenen kimseyi işaret eden bir isimdir.

- Sülasi fiillerden فاعل vezninde yapılmaktadır. Örneğin; كتب-كاتب، قرأ- قارئ، مشى- ماشٍ
- Sülasi olmayan fiilerin muzari halinden الياء harfinin yerine الميم harfinin getirilmesi ile yapılmaktadır. Örneğin; ينتبه-منتبِه، يستمع-مستمِع [135]

[135] Râciḥî, *et-Taṭbîḳu'ṣ-ṣarfî*, 76.

Biz burada ism-i fâil örnekleri vererek fasih Arapça ve Libya lehçesini karşılaştıracağız:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
	yazan	kātib كاتب	كاتب
Lehçede hemze yerini الواو harfine bırakmıştır.	alan	vāḫid واخد	آخِذ
Lehçe الياء harfi yerine hemzeyi kullanmıştır.	okuyan	gārī قاري	قارئ
	ziyaret eden	zāyir زاير	زائر
Lehçede mankus isimdeki illet harfi hazfedilmemiştir.	yürüyen	māşī ماشي	ماشٍ
	razı olan	rāḍī راضي	راضٍ
	sabreden	āṣbir صابر	صابر

2.2.7.2. Mübalağa Sigası

İsm-i fâilden türetilen isimlerdir. İsm-i fâilin anlamını pekiştirme, güçlendirme ve mübalağa anlamı taşımaktadırlar. Yalnızca sülasi fiilerden elde edilmekte olup en yaygın vezinleri şunlardır; فعَّال (علاّم)، فعيل (نصير)، مفعال (مقدام)، فعول (صبور)، فَعِل (حَذِر)

Bazı mübalağa sigaları lehçede sıklıkla kullanılmakla birlikte bazıları ihmal edilmektedir. Aşağıdaki tabloda bunun örnekleri mevcuttur:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Vezin	Lehçe	Fasih Arapça
Lehçe bu kelimelerin vezinleri hususunda fasih Arapçaya uyum sağlamıştır. Sadece صبور kelimesi lehçede فعال vezninde gelerek farklılık göstermiştir.	çok yalancı	فعّال	كذّاب	كذّاب
	çok sabırlı	فعّال	صبّار	صَبور
	çok istekli	فعّال	نشّاد	كثير السؤال عن الحال
	Hırsız	فعّال	خنّاب[136]	سَرّاق
	çok korkak	فعّال	هرّاب	هَرّاب

2.2.7.3. Sıfat-ı Müşebbehe

Lazım (geçişsiz) fiilden türeyen ve kalıcılık bildiren bir isimdir.[137] Anlam bakımından ism-i fâile benzemekle birlikte kalıcı ve sürekli bir sıfatı işaret etmesi bakımından ondan ayrılmaktadır. Bu ismin Arapçada kıyasî (kurallı) ve semâî (kuralsız) pek çok vezni bulunmaktadır. Lehçe sIfat-ı müşebbeheyi yaygın bir biçimde kullanmakla birlikte bazen fasih Arapçadaki vezinlere uyum sağlamakta bazen de ayrışmaktadır. Ancak belirli bir fiilde

[136] "خنّاب" kelimesi özellikle Batı Libya'da kullanılırken, Doğu Libya'da "سرّاق" kelimesi kullanılmaktadır.

[137] Ḥamelâvî, *Şeẕa'l-'arf fi fenni'ṣ-ṣarf*, 63.

kurallı bir vezinle ayrıştığı durumda yine fasih Arapçadaki başka bir vezne başvurması dikkate değer bir husustur.

Aşağıdaki tabloda vezinleriyle birlikte sıfat-ı müşebbehe örnekleri verilerek fasih Arapçayla karşılaştırılacaktır:

Türkçe Anlam	Lehçe		Fasih Arapça	
	Vezin	Kelime	Vezin	Kelime
iyi	فيعل	جيّد	فيعل	جيّد
efendi	فيعل	سَيِّد	فيعل	سيد
mutlu	فعلان	فَرحَان	فَعِل	فرح
yorgun	فعلان / فاعِل	تعبان/ تاعِب	فَعِل	تعب
sarı	أفعَل/ أفعِل	أصفر	أفعَلْ	أصفر
tok	فعلان	شبعان	فعلان	شبعان
cömert	فعيل	كريم	فعيل	كريم
acı	فُعْل	مُر	فُعْل	مُر
kahraman	فَعَل/ فَعِل	بطل	فَعَلْ	بَطَلْ

2.2.7.4. İsm-i Mefʿûl

Muzari, müteaddi (geçişli) ve meçhul (edilgen) fiilden türeyen isimdir. Fiilin üzerinde vuku bulduğu nesneyi işaret etmektedir.

- Sülasi fiilden مفعول vezninde türetilmektedir. Örneğin; يُكتب-مكتوب
- Sülasi olmayan fiilerin muzari halinden الياء harfinin yerine الميم harfinin getirilmesi ve sondan önceki harfin fetha yapılması ile elde edilmektedir. Örneğin; أقفل-يقفل-مُقفَل

Lehçe ism-i mef'ûlü yaygın bir biçimde kullanmakla birlikte bazen fasih Arapçadaki vezinlere uyum sağlamakta bazen de ayrışmaktadır. Aşağıdaki tabloda bazı örnekler mevcuttur:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
	iade edilen	merdūd مردود	مَرْدود
	yazılan	maktūb مكتوب	مَكْتوب
Lehçede الياء harfi الواو harfinin yerini almış ve hemze hazfedilmiştir.	okunan	migrī مِقْري	مقْروء
Lehçe herhangi bir değişiklik yapmadan esas	satılan	mebyūʿ مبيوع	مَبيع

مَدين	medyūn مديون	borçlanan	vezin olan مفعول veznini kullanmıştır.
مَقول	megyūl مقيول	söylenen	Lehçe telaffuzu daha kolay olduğu için الواو harfi yerine الياء harfini kullanarak esas vezin olan مفعول veznini kullanmıştır.

NOT: Yukarıdaki tabloda örnek olarak verilen ve lehçede kullanılan مبيوع kelimesinin Temîm dilinde de geçtiğini görmekteyiz. Nitekim Benî Temîm ism-i mefulü بيع ve خيط örneklerinde olduğu gibi ikinci kök harfi الياء olan sülasi-ecvef fiilden, مفعول vezninde, herhangi bir harf eksiltmeden elde etmekte ve مبيع yerine مبيوع, مخيط yerine مخيوط demektedir.[138]

2.2.8. Fiiller

Libya lehçesinin sâkin harf ile başlama özelliğiyle fasih Arapçadan ayrıştığı daha önce belirtilmişti. Bu lehçeyi fasih Arapçadan ayıran bir diğer özellik de farklı zamanları belirtirken ya da fiili zamirlere isnad ederken kullanılan fiil çekimidir. Burada lehçeyi fasih Arapçadan ayıran en önemli farklılıklar üzerinde durulacaktır.

Fiil meydana geldiği zaman bakımından mazi (geçmiş zaman), muzari (şimdiki-geniş zaman) ve emir olarak üç kısma ayrılmaktadır. Örneğin; كتب (yazdı), يكتب (yazıyor, yazar), اكتب (yaz). Bu fiillerin isnad edildiği zamirlere göre vezin ve çekimleri değişime uğramaktadır.

2.2.8.1. Muzari Fiilin Mütekkelim Zamirlere İsnad Edilmesi

- Libya lehçesi muzari-müfred-mütekellim fiili belirtmek için hemze yerine kesralı, fethalı, dammeli ya da sâkin النون harfini kullanmaktadır. Örneğin:

Zamir : أنا (ben)

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Fiil	Fasih Arapçada Fiil
Lehçede hemzenin yerini kesralı النون harfi almıştır.	Yazıyorum	niktib نِكْتِبْ	أكتبُ
Lehçede hemzenin yerini fethalı النون harfi almıştır.	Okuyorum	negrā نَقْرا	أقرأ
Lehçede hemzenin yerini dammeli النون harfi almıştır.	İçiyorum	nuşrub نُشْرُبْ	أشربُ

[138] İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ*, 261.

Lehçede hemzenin yerini fethalı النون harfi almıştır.	Yiyorum	nākil نَاكِلْ	آكلُ
Lehçede hemzenin yerini sâkin النون harfi almıştır.	seyahat ediyorum	nsāfir نْسافِر	أسافرُ

- Muzari-mütekellim-cemi fiili belirtmek için de kesralı, fethalı, dammeli ya da sâkin النون harfi kullanılmakla birlikte çoğulluğu ifade etmek için fiilin sonuna وا harfleri getirilmektedir. Bu şekilde lehçe tekil ve çoğulda muzari-mütekkelim fiili ifade ederken fasih Arapçadan net bir şekilde ayrılmaktadır.

Zamir: نحن (biz)

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Fiil	Fasih Arapçada Fiil
Burada fiiller müfred-mütekklim sigalarıyla aynı olmakla birlikte sonlarındaki وا harfleriyle onlardan ayrışmaktadır.	Yazıyoruz	niktbû نِكتبوا	نَكْتبُ
	Okuyoruz	negrû نَقروا	نقرأ
	İçiyoruz	nuşrbû نُشربوا	نشربُ
	seyahat ediyoruz	nsāfrū نْسافروا	نُسافرُ

- Muzari fiilin merfu zamirlere isnad edilmesi:

Türkçe Anlam	Lehçede Fiil	Fasih Arapçada Fiil	Türkçe Anlam	Zamir
yazıyorsun	tiktib تِكتب	تكتب	sen (müzekker)	أنتَ
yazıyorsun	tiktbī تِكْتبي	تكتبين	sen (müennes)	أنتِ
ikiniz yazıyorsunuz	tiktbū تِكْتبوا	تكتبان	siz ikiniz	أنتما
yazıyorsunuz	tiktbin تِكتبن/ تِكْتبوا	تكتبن	siz (müennes)	أنتن
yazıyorsunuz	tiktbū تِكْتبوا	تكتبون	siz (müzekker)	أنتم
yazıyor	yiktib يِكْتِب	يكتب	o (müzekker)	هو
yazıyor	tiktib تِكْتِب	تكتب	o (müennes)	هي
ikisi yazıyor	yiktbū يِكتبوا	يكتبان	o ikisi	هما
yazıyorlar	yiktbin يِكْتبن / يِكتبوا	يكتبن	onlar (müennes)	هُنّ
yazıyorlar	yiktbū يِكْتبوا	يكتبون	onlar (müzekker)	هم

Bu tabloyu incelediğimizde fasih Arapça ve lehçe arasındaki hareke farklılığının fiil vezninde farklılığa sebep olduğunu görmekteyiz. Örneğin يكتب fiili fasih Arapçada يَفْعُلُ vezninde iken lehçede يِفْعِل vezninde ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra lehçe muhataba yâ'sı ile cemi vâv'ına bitişen النون harfini -fiil merfu konumda olsa bile- kullanmamakta ve bu fiileri

تكتبين yerine تكتبي, تكتبون yerine تكتبوا şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca fiilin tesniye elif'ine isnad edilmesi de lehçe tarafından ihmal edilmekte, bunun yerine cemi vâv'ı kullanılmaktadır. Zaten ikillik bildiren zamirin ihmal edilmesi lehçenin genel bir özelliğidir.

2.2.8.2. Gelecek Zaman

Arapçada fiiller mazi (geçmiş), muzari (şimdiki zaman-geniş zaman) ve emir olarak üçe ayrılmakta[139], gelecek zamanı ifade etmek içinse muzari fiilin başına سَ ve سَوْفَ getirilmektedir. Örneğin يذهب (gidiyor-gider) fiili سيذهب ya da سوف يذهب olduğunda 'gidecek' anlamına gelmektedir.

Libya lehçelerine baktığımız zaman gelecek zamanı ifade eden bu sigaların yerini بِ (bi) ekinin aldığını görmekteyiz.

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Fiil	Fasih Arapçada Fiil
Lehçede gelecek zamanı ifade etmek için السين harfi yerine الباء harfi kullanılmıştır. Muhataba yâ'sı ile cemi vâv'ına bitişen النون harfi burada da hazfedilmiştir.	yazacak	biyiktib بيكتب	سيكتبُ
	yazacaklar	biyiktbū بيكتبوا	سيكتبون
	yazacaksın	bitiktbī بتكتبي	ستكتبين
	yazacağız	biniktbū بنكتبوا	سنكتب
	satın alacağım	binişrī بنشري	سأشتري
	satın alacaksınız	binişrū بتشروا	ستشترون
	satın alacaksın	bitişrī بتشري	ستشتري

Lehçe bir şeyin gelecek zamanda meydana gelmesini ifade etmek için başka bir sigadan daha istifade etmektedir. Bu siga muzari fiilden önce gelen ve 'istiyor' anlamı taşıyan يبي (yibbī) fiilidir. Bu fiil müfred için يبي (yibbī), cemi müzekker için يبُّوا (yibbū), cemi müennes içinse يبِّن (yibbin) şeklindedir.

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
gidecek	يبي يمشي	يريد أن يذهب
yiyecek	يبي ياكل	يريد أن يأكل
seyahat edecek	يبي يسافر	يريد أن يسافر
ders çalışacak	يبّي يقرا	يريد أن يدرس

[139] Bu sınıflandırma, Basralıların görüşüne dayanmaktadır. Kufeliler ise fiili mazi ve muzari olmak üzere iki kısma ayırırlar ve emir fiilin muzarinin bir parçası olduğunu savunurlar.

Tabloya baktığımızda lehçenin (أَنْ)'i masdariyye'yi kullanmadığını görmekteyiz. Bunun sebebi lehçenin kolaylaştırma ve kısaltma amacıyla daha az kelime kullanmak için nahiv kuralları ve i'râbı ihmal etmesidir

- يبي (yibbī) fiilinin zamire göre kullanımı:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça	Gelecek Zaman Eki	Zamir
Mekke'ye gideceğim.	نبي نسافر لمكة	أريد أن أسافر إلى مكة	نِبي	أنا ben
Yolculuğa çıkacağız.	نبوا نمشوا لرحلة	نريد أن ندهب في رحلة	نِبّو	نحن biz
Üniversite okuyacaksın.	أنت تبي تقرا في الجامعة	أنت تريد أن تدرس في الجامعة	تبي	أنتَ sen (müzekker)
Bir araba satın alacaksın.	أنت تبي تشري سيارة	أنت تريدين أن تشتري سيارة	تِبّي	أنتِ sen (müennes)
			-	أنتما siz ikiniz
Sınavda başarılı olacaksınız.	إنتو تبوا تنحجوا في الامتحان	أنتم تريدون أن تنجحوا في الامتحان	تُبّوا	أنتم siz (müzekker)
Mısır'a gideceksiniz.	إنتن تبن تسافرن لمصر	أنتن تردن أن تسافرن إلى مصر	تِبّن / تِبّوا	أنتن siz (müennes)
O doktor olacak.	هو يبي يولي دكتور	هو يريد أن يصبح طبيبا	يِبّي	هو o (müzekker)
O mühendis olacak.	هي تبي تولي مهندسة	هي تريد أن تصبح مهندسة	تبي	هي o (müennes)
			-	هما o ikisi
Yarışmayı kazanacaklar.	هما يبوا يربحوا في المباراة	هم يريدون أن يفوزوا في المباراة	يِبُّوا	هم onlar (müzekker)
Umreye gidecekler.	هن يبن يمشن للعمرة	هن يردن أن يذهبن إلى العمرة	يِبّنْ	هن onlar (müennes)

2.2.8.3. Mazi Fiil (Geçmiş Zaman)

Arapçada mazi fiil sülâsi mücerred (üç harfli-yalın), sülâsi mezid (üç harfli-artırılmış), ve rubâi mücerred (dört harfli-yalın) olarak ayrılmaktadır. Sülasi mücerred fiilin üç vezni bulunmaktadır: فَعَلَ (كَتَبَ)، فَعِلَ (سَمِعَ)، فَعُلَ (صَعُبَ). Libya lehçesi bu vezinlerden bir kısmını kimi zaman olduğu gibi kullansa da sâkin harfle başlama özelliği sebebiyle çoğunlukla değişiklik yaparak kullanmakta ve dolayısıyla fasih Arapçada olmayan vezinler karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda fasih Arapça ve lehçe arasındaki farklılıkların en önemlileri gösterilecektir:

Açıklamalar	Türkçe	Lehçe		Fasih Arapça	
		Vezin	Fiil	Vezin	Fiil
Vezin lehçede değişerek birinci ve üçüncü harfin sâkin olmasıyla فْعَلْ halini almıştır.	yazdı	فْعَلْ	كْتَبْ	فَعَلَ	كَتَبَ
	bildi	فْعَلْ	عْرَفْ	فَعَلَ	عَرَفَ
Vezin lehçede tamamıyla değişmiş, ikinci harf kesra yerine fetha hareke almıştır.	duydu	فْعَلْ	سْمَعْ	فَعِلَ	سَمِعَ
	anladı	فْعَلْ	فْهَمْ	فَعِلَ	فَهِمَ
Lehçe ikinci harfin harekesinde fasih Arapçaya uymakla birlikte birinci ve üçüncü harfi yine sâkin olarak kullanmıştır.	zor geldi	فْعُلْ	صْعُبْ	فَعُلَ	صَعُبَ
	büyüdü	فْعُلْ	كْبُرْ	فَعُلَ	كَبُرَ
Lehçe ilk iki örnekte görüldüğü gibi fiilin ilk harfini hazfedip sonuna ألف harfini ilave etmiştir. Son örnekte ise fiilin son harfini hazfedip yerine ألف harfini getirmiştir.	aldı	عْلي / عْلا	خْدي / خْدا	فَعَلَ	أَخَذَ
	yedi	عْلِي / عْلَا	كْلِي / كْلا	فَعَلَ	أَكَلَ
	okudu	فْعِي / فْعَا	قْرِي / قْرا	فَعَلَ	قَرَأَ

2.2.8.4. Meçhul Fiil (Edilgen Fiil)

Mazi fiilden meçhul fiil elde etmek için fiilin ilk harfi damme, ikinci harfi kesra ile harekelendirilmektedir. Örneğin; كَتَبَ (yazdı), كُتِبَ (yazıldı). Müzari fiilden meçhul fiil elde etmek içinse fiilin ilk harfi damme, sondan ikinci harfi fetha ile harekelendirilmektedir. Örneğin; يَكْتُبُ (yazıyor), يُكْتَبُ (yazılıyor).

Libya lehçesi meçhul fiili fasih Arapçadaki bu iki vezin yerine انفعل vezniyle ifade etmektedir. Örneğin كُتِبَ yerine انْكَتَبَ, يُكْتَبُ yerine de ينكتب fiilleri kullanılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bazı örnekler mevcuttur:

Türkçe Anlam	Libya Lehçesi		Fasih Arapça
Ders yazıldı.	inktab	انكتب الدرس	كُتِبَ الدرس
Mektup yazıldı.	inkitbit	انْكتبت الرسالة	كُتبَت الرسالة
Ders yazılıyor.	yinktib	ينكتِب الدرس	يُكتَب الدرس
Mektup yazılıyor.	tinktib	تِنكتب الرسالة	تُكتب الرسالة
Kapı açıldı.	inftaḥ	انتفح الباب	فُتِحَ الباب
Kapı açılıyor.	yinftaḥ	ينفتح الباب	يُفْتَح الباب

Farklı fiiller üzerinden meçhul fiil örnekleri:

Türkçe Anlam	Libya Lehçesi		Fasih Arapça
veriliyor	yinʿṭā	ينعطى	يُعطَى
anlaşılıyor	yinfhim	ينفهم	يُفهَم
Hediye ediliyor	yinhdā	ينهدى	يُهدى
okunuyor	yingrā	ينقرا	يُقرَأ

Libya lehçesi ecvef fiili meçhul yaparken de انفعل veznini kullanarak fasih Arapçanın sarf kurallarına aykırı davranmaktadır.

Türkçe Anlam	Lehçede Meçhul		Fasih Arapçada Meçhul	Mazi Fiil
denildi	ingāl	انْقال	قيل	قال
satıldı	inbāʿ	انْباع	بيع	باع

Türkçe Anlam	Lehçede Meçhul		Fasih Arapçada Meçhul	Muzari Fiil
deniliyor	yingāl	يِنْقال	يُقال	يقول
satılıyor	yinbāʿ	يِنْباع	يُباع	يبيع

Lehçedeki bazı kelimelerin افتعل vezninde meçhul yapıldığı da görülmektedir. Örneğin; رُوِيَ (rivayet edildi) yerine ارتوى.

2.3. SÖZ DİZİMİ المستوى النحوي والتركيبي

Söz dizimi (sentaks), cümlenin yapısı ve cümle içindeki kelimeler arası ilişkilerin düzenlenip doğru anlamı vermek için sıralanması ile ilgilenmektedir. Sentaks aynı zamanda fâil, mef'ul, mübteda, haber gibi cümlenin ögelerinin görevlerini belirleyip cümlelerin nasıl

bağlanıp ayrılacağı konusu üzerinde durmaktadır.[140] Belirli bir dilsel yapı içerisinde telif ve üslup şekillerini doğru bir şekilde düzenleyen bir dizi kuralı içermektedir.[141] Buna ilave olarak soru, olumsuzluk, nehiy ve şart gibi genel anlamları, fâil ve mef'ul olma durumu gibi özel anlamları ve isnad, nisbet ve tevabi' gibi özel anlamların birbirine bağlanması konularını da barındırmaktadır.[142] Arapçada sentaksın en belirgin özelliği "manayı lafızla izah etmek" anlamına gelen irab olgusudur. Bu da cümlenin ögelerinin görevlerini, her bir kelimenin sonunu irab açısından konumuna uygun olacak şekilde harekeleyerek gerçekleşmekte, böylece cümle doğru bir anlama kavuşmaktadır.

Libya lehçesi de diğer modern Arap lehçeleri gibi irab kullanımını tamamen ihmal etmektedir. Tabii bunun sebebi Arapçanın kurallarına ve teferruatına uymadaki zorlukla dili kolaylaştırma çabalarıdır. Tüm bunlar Libya lehçesinin de en önemli özelliklerinden biri olan harflerin sonlarını sâkin yapma durumunu doğurmuştur.

2.3.1 Arapçada Cümle Çeşitleri

Arapçada cümle isim ve fiil cümlesi olarak ikiye ayrılmaktadır. İsim cümlesi "الكتاب مفيد" (Kitap faydalıdır) örneğinde olduğu gibi isimle başlayan cümledir. Fiil cümlesi ise "قرأت الكتاب" (Kitabı okudum) örneğinde olduğu gibi nâkıs olmayan tam bir fiille başlayan cümledir. Arapça bir cümlenin -ister isim isterse fiil cümlesi olsun- anlamlı olabilmesi için isnad ilişkisiyle birbirine bağlanan iki esas unsurdan oluşması gerekmektedir. Bu unsurlar da haber ve fiilden oluşan müsned ile mübteda, fâil ve nâib-i fâilden oluşan müsned ileyhtir.

Libya lehçesi isim ve fiil cümle türlerinin kullanımında Arapçaya uyum sağlamaktadır. Örneğin:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Hava soğuktur.	الجو صقع	الجوُّ باردٌ
Umreye gittim.	مشيت للعمرة	ذهبتُ إلى العمرةِ

Arapça bir cümle üslup açısından da bazı kısımlara ayrılmaktadır. Bunlar; olumlu, olumsuz, haberî, inşâî, soru, emir ve şarttır. Herbirinin lehçe ve konuşma diliyle kıyaslandığında oldukça fazla ve çeşitli olan belirli kural ve lafızları bulunmaktadır. Biz burada Libya lehçesinde bulunan cümle çeşitlerini ele alacağız:

[140] Vâfî, *ʿİlmu'l-luġa*, 9.
[141] Kemâl Bişr, *Dirâsât fî ʾilmi'l-luġa* (Dâru Ġarîb, ts.), 263.
[142] Temmâm Ḥassân, *el-Luġatu'l-ʿArabiyye maʿnâhâ ve mebnâhâ* (ʿÂlamu'l-Kütüb, 2006), 37.

2.3.1.1 Olumlu Cümle

Olumlu cümle isim cümlesinde sabit olma, fiil cümlesinde ise olayın meydana gelmesi anlamına gelmektedir. Olumlu bir cümlede nefiy (olumsuzluk) edatları bulunmamaktadır.

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Çocuklar okuldan döndü.	جوا الصغار من المدرسة	رجع الأولاد من المدرسة
Günler hızla geçmektedir.	لِيَّام يجرو	الأيام تمضي سريعا

2.3.1.2. Mazi ve Muzari Zamanın Olumsuzu

لم، ما، لما، لا، لن Arapçadaki nefiy edatlardır. Bu edatlar mazi ve muzari fiilin başına gelerek fiili belirli bir zamanda olumsuz yapmaktadır. Örneğin لم edatı muzari fiilin başına geldiğinde onu geçmiş zamanın olumsuzu yaparken لا edatı geniş zamanın olumsuzu yapmakta, aynı edat tekrar etmek şartıyla mazi fiilin başına geldiğinde ise fiili geçmiş zamanın olumsuzu yapmaktadır. Örneğin; لا رأى ولا سمع (ne gördü ne de duydu).

Libya lehçesinde bu edatlara ihtiyaç duyulmaması ve irab kurallarına uyulmaması sebebiyle bu edatlar bulunmamakla birlikte olumsuzluk ifade eden ما edatı شْ ekiyle birlikte olumsuzluk ifade etmek için kullanılmaktadır. Örneğin:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Okumadı.	ما قراش magrāş	ما قَرأ / لمْ يقرَأ
Seyahat etmedi.	ما سافرش mā safiriş	لم يُسافِر
Gelmedi.	ما حضرش maḥḍariş	لم يَحضُر
Bulunmadı.	ما كانش حاضر ma kāniş ḥāḍir	لم يَكنْ حاضِرًا
Bulundu.	ما غابش mā ġābiş	ما غابَ/ لم يغِب
Bilmez.	ما يعرفش mā yeʿrifiş	لا يَعرِف
Yazmaz.	ما يكتبش ma yiktibiş	لا يكتُب
Okumazlar.	ما يقروش mā yagrūş	لا يَقرؤُون
Oynamazlar.	ما يلعبوش ma yelʿbūş	لا يلعَبُون

Burada (ما + ش) harflerinin mazi fiile gelince geçmiş zamanda, muzari fiile gelince de geniş zamanda olumsuzluk ifade ettiğini görmekteyiz.

Not: Doğu ve Güney Libya lehçelerinde bu kullanıma ek olarak ش olmadan ما edatının tek başına kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin bu lehçelerde "gelmedi" demek için hem ما جاش hem de ما جا , "unutmadı" demek için hem ما نسى hem de ما نساش ifadeleri kullanılmaktadır.

2.3.1.3. Gelecek Zamanın Olumsuzu

Fasih Arapçada fiili nasb eden لن edatı muzari fiilin önüne gelerek gelecek zamanın olumsuzunu ifade etmektedir. Örneğin;

لن يسافر أحمد إلى مصر (Ahmet Mısır'a gitmeyecek)

لن تشارك الفرقة في المهرجان (Takım festivale katılmayacak)

- Lehçede ise nasb eden edatların yerine "مِشْ + حَـ + muzari fiil" kalıbı kullanılmaktadır:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Ahmet Mısır'a gitmeyecek.	مِشْ حيسافر أحمد لمصر	لنْ يسافرَ أحمدُ إلى مصرَ
Takım festivale katılmayacak.	مِشْ حتشارك الفرقة في المهرجان	لنْ تشاركَ الفرقةُ في المهرجانِ
Ahmet yeni bir telefon almayacak.	مِشْ حيشري أحمد تلفون جديد	لنْ يشتريَ أحمدُ هاتفاً جديدا

Yukarıda gelecek zamanın olumsuzu için muzari fiilden önce "مِشْ + الحاء harfi" kullanılmıştır.

- Lehçe gelecek zamanın olumsuzu için "istemez" manasında ما يِبّيشْ fiilini de kullanmaktadır:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Ahmet Mısır'a gitmeyecek.	أحمد ما يبيش يسافر لمصر	أحمد لا يريدُ أن يُسافرَ إلى مصرَ
O eczacılık okumak istemiyor.	هي ما تبيش تقرأ صيدلة	هيَ لا تريدُ أنْ تدرسَ الصَّيدلة

2.3.1.4. İsim Cülesinin Olumsuzu

Fasih Arapçada isim cümlesi ليس ve ليس anlamındaki ما ve لا ile olumsuz yapılmaktadır.[143] Örneğin الامتحان صعب (Sınav zor) olumlu cümlesini ليس الامتحان صعبا şeklinde yazdığımızda "Sınav zor değil" anlamına gelmektedir. ليس isim cümlesinin önüne gelen ve olumsuzluk ifade eden nâkıs bir fiildir. Önüne geldiği cümlenin ismini merfu, haberini ise mansub hale getirmektedir. Lehçe ليس fiili yerine isim, harf ve zarfları olumsuz yapmak için مِشْ edatını kullanmaktadır. Aşağıdaki tabloda fasih Arapça ve lehçenin isim cümlesini nasıl olumsuz yaptığıyla ilgili örnekler mevcuttur:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Sınav zor değil.	الامتحان مش صعب	ليس الامتحانُ صعباً

[143] "ما" ve "لا" harfleri de "ليس" anlamında olumsuzluk ifade eder

Müsait değilim.	أنا مش فاضي	أنا لستُ متفرغا
O bugün gelmiyor.	هو مش جاي اليوم	هوَ ليسَ آتياً اليوم
Hava soğuk değil.	الجو مش صقع	الجوُّ ليسَ باردًا
Ahmet evde değil.	أحمد مش قاعد في الحوش	أحمدُ ليسَ موجودًا في البيت
Okul uzak değil.	المدرسة مش بعيدة	المدرسةَ ليستْ بعيدةً
O hemşire değil.	هي مش ممرضة	هي ليستْ ممرضة
Kitap masanın üzerinde değil.	الكتاب مش فوق الطاولة	ليسَ الكتابُ فوقَ الطاولةِ

Atasözlerinden örnek verecek olursak الخوف من الله مش من العبد "kuldan değil Allah'tan korkmak" anlamına gelen halk deyişinde ليس yerine مش kullanılmıştır. Aynı şekilde اللي مش كاتبتلك اطيح ما بين ايدك وفمك "Nasibin olmayan lokma ağzına varmadan elinden düşer" anlamına gelen atasözünde de ليس nin yerini مش ifadesi almıştır.

2.3.2. Nehiy

Bir şeyin yapılmamasını talep etme anlamına gelmekte olup muzari fiilin önüne nehyeden لا harfinin getirilmesiyle yapılmakta ve önüne geldiği fiili cezmetmektedir.[144] Lehçe nehyi sıklıkla kullanmakla birlikte لا yerine " ما + muzari fiil + شْ " kalıbını kullanmaktadır. Aşağıdaki tabloda bunun örnekleri mevcuttur:

Türkçe Anlam	Lehçe		Fasih Arapça
Açma!	ma tefteḥş	ما تفتحش	لا تفتحْ
Yazma!	ma tektbīş	ما تكتبيش	لا تكتُبِي
Acele etmeyin!	ma testeʿlūş	ما تستعجلوش	لا تستَعْجِلوا

2.3.3. Soru Cümlesi

Soru cümlesi içerisinde soru barındıran cümle, soru ise anlama isteğidir. Sorunun iki görevi bulunmaktadır; tasdik talebi ve tasavvur talebi.

- Tasdik Talebi: Cümlenin doğru olup olmadığının sorulmasıdır. Bu tasdik talebinin cevabı olumluysa نعم (evet), olumsuzsa لا (hayır) ile verilmektedir. Soru cümlesi أ ve هل harfleriyle kurulmaktadır. Eğer soru cümlesi olumsuzsa olumlu cevabı بلى (hayır), olumsuz cevabı ise نعم (evet) ile verilmektedir.
- Tasavvur Talebi: Sorulanın belirlenmesi için kurulan soru cümlesidir. Örneğin أجاء أحمد أم علي؟ (Ahmet mi geldi yoksa Ali mi?) sorusunun cevabı iki kişiden birini

[144] Abduh er-Râciḥî, *et-Taṭbîḳu'n-naḥvî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2019), 343.

belirlemektedir. Tasavvur için kurulan soru cümlelerinde hemze ve diğer tüm soru edatları kullanılmaktadır.

2.3.3.1. Soru Harfleri (أ - هل)

Lehçe هل ve أ soru harflerini kullanmayıp soru anlamını vurgu ve tonlama ile vermektedir. Örneğin:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Öğretmen misin?	أنت مدرس؟	هلْ أنتَ مُدرسٌ؟
Yazın seyahat ettiniz mi?	سافرتوا في الصيف؟	هلْ سافرتُم في الصَّيف؟
Kalemin var mı?	عندك قلم؟	أعندكَ قلمٌ؟
Çay mı yoksa kahve mi istersin?	تبي شاهي وَلّا قهوة؟	أتريدُ شايًا أم قهوة؟
İngilizce mi yoksa Türkçe mi biliyorsun?	تعرف انجليزي وَلّا تركي؟	أتعرفُ الإنجليزيةَ أم التركية؟
Yazı mı yoksa kışı mı seversin?	تحب الصيف وَلّا الشتي؟	أتُحبُّ الصيفَ أمِ الشِّتاء؟

Örneklere baktığımızda lehçenin tasdik ifade eden sorularda soru harflerini (أ - هل) lafzen hazfettiğini ancak manen kullandığını görmekteyiz. Bu soruların cevabı olumlu ise lehçede أي ve ايه, olumsuz ise de لا kullanılmaktadır. Tasavvur talebi ifade eden sorularda ise lehçenin hemzeyi hazfedip أم (yoksa) yerine إلا ifadesini getirdiği görmekteyiz.

Fasih Arapçada olumsuz soru cümlesi yine hemze ile yapılmaktadır. Örneğin:

ألم يسافر أحمد إلي مصر؟ (Ahmet Mısır'a gitmedi mi?)

Lehçede olumsuz soru cümlesi kurulurken "ما + mazi fiil + (olumsuzluk ifade eden) ش" kalıbı kullanılmaktadır. Örneğin:

ما سافرش أحمد لمصر؟ ya da أحمد ما سافرش لمصر؟ (Ahmet Mısır'a gitmedi mi?)

Bu sorunun cevabı olumsuz ise ايه ما سافرش (Evet gitmedi), olumlu ise لا سافر (Hayır gitti) şeklinde cevap verilmektedir. Buradan da görüleceği üzere lehçe olumsuz soruyu cevaplarken fasih Arapçadaki بلى ve نعم ifadelerini kullanmamaktadır.

2.3.3.2. Libya Lehçesindeki Soru Edatları

Lehçe fasih Arapçadaki mevcut soru edatlarını kullanmakla birlikte bir kısmını kısmen bir kısmını da tamamen değiştirmektedir. Aşağıdaki tabloda fasih Arapça ve lehçe arasındaki farklar mevcuttur:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
	kim	من min-men / منو minū	مَن
	ne	شن şin / شنو şinū / ايش ʾayş	مَا
Med harfi olan الياء harfine uyum için الكاف harfi kesra hareke almıştır.	nasıl	كِيف kef	كَيْف
	ne zaman	امْتى ʾemta	مَتَى
Lehçedeki soru edatı على ve ايش kelimelerinin birleşimi olabilir.	neden	اعْلاش ʿlāş عِليش ʿlīş	لِمَاذا
	ne	شن şin/ شِنو şinū	مَاذا
Hemzenin yerine الواو harfi geçmiştir.	nerede	وين vīn	أَيْنَ
Lehçedeki soru edatı قدّ ve ايش kelimelerinin birleşimi olabilir.	kaç	قِدّاشْ giddāş قِدِّيشْ giddīş	كَمْ
	kaça	قِدَّاشْ giddāş بقِدَّاشْ bigiddāş	بِكَمْ

Lehçedeki soru edatlarının cümle içinde kullanılması:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Dün kimi gördün?	من شفت أمس؟	مَنْ رأيتَ بالأمْس؟
İsmin ne?	شن اسمك؟ شنو اسمك؟	ما اسمُكَ؟
Üniversiteye nasıl gittin?	كيف مشيت للجامعة؟	كيفَ ذهبتَ إلى الجَامعةِ؟
Yolculuk vakti ne zaman?	أمتى موعد الرحلة؟	متى موعدُ الرحلةِ؟
Neden ekonomi bölümünü seçtin?	علاش اخترت قسم الاقتصاد؟	لِمَاذَا اخْتَرْتَ قِسْمَ الاقْتِصَادِ؟
Ne yazacaksın?	شن بتكتب؟	مَاذا سَتَكْتُبُ ؟
Nerede buluşacaksınız?	وين بتتلاقوا؟	أينَ سَتَلْتَقون ؟
Saat kaç?	الساعة كم؟ قداش الساعة؟	كمِ السَّاعةَ؟
Bu kitabı kaça aldın?	بقداش شريته الكتاب هدا؟	بِكَمِ اشْتَرَيْتَ هَذا الكتابَ؟

2.3.4. Aded (Sayı) ve Madud (Sayılan)

Lehçe fasih Arapça'da kullanılan sayıları kullanmakla birlikte bu sayıların telaffuzunu değiştirmektedir. Bu değişikliğin sebebi ث harfinin ت olması ya da lehçede sıkça görülen sakin harfle başlama özelliğinin sayılarda da kendini göstermesi gibi bazı seslerin farklı

telaffuz edilmesidir. Aşağıdaki tabloda fasih Arapça ve lehçe arasındaki farklar ortaya konulacaktır:

Türkçe Anlam	Lehçede Sayı		Fasih Arapçada Sayı
bir	vāḥid	واحد	واحِد
iki	itnīn	اتنين	اثْنَان
üç	tlāta	تلاتة	ثَلاثَة
dört	ʾarbʿa	أربعة	أَرْبَعَة
beş	ẖamsa	خمسة	خَمْسَة
altı	sitta	ستة	سِتَّة
yedi	sebʿa	سبعة	سَبْعَة
sekiz	tmānya	تمانية	ثَمَانِية
dokuz	tisʿa	تسعة	تِسْعَة
on	ʿaşra	عشرة	عَشَرَة

- Sayıların Cümle İçinde Kullanımı:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Bu örneklere baktığımızda lehçenin fasih Arapçadaki madudu (كراسات، قلمات، صفحات، وردات) çoğul yapma kuralına uyduğunu ancak müzekkerlik müenneslik kuralına uymayıp adedi her zaman müennes olarak kullandığını görmekteyiz.[145]	Ahmet beş defter ve beş kalem satın aldı.	شري أحمد خمسة كراسات وخمسة قلمّات	اشْتَرَى أحمدُ خمسَ كراساتٍ وخمسةَ أقلامٍ
	Çocuk on sayfa yazı yazdı ve dört gül çizdi.	كتب الولد عشرة صفحات ورسم أربعة وردات	كتبَ الولدُ عشْرَ صفحاتٍ ورسمَ أربعَ وردات

Mürekkeb Sayılar:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Sayı		Fasih Arapçada Sayı
Lehçe bazı harfleri	on bir	iḥdāş	احْداش	أحد عشر

[145] Libya'daki bazı bölgelerde, "ست شهور" örneğindeki gibi sayılarda müzekker kalıp kullanılır.

hazfederek birler basamağını, ع ve ر harflerini hazfederek de onlar basamağını değiştirmiştir. Ayrıca birler basamağındaki çoğu sayının sonuna gelen (ـة) harfi lehçede yerini ط harfine bırakmıştır.	on iki	iṭnāş اطناش	اثنا عشر
	on üç	ṭulṭṭāş طلتطاش	ثلاثة عشر
	on dört	ʾarbaʿṭāş أربعطاش	أربعة عشر
	on beş	ẖamsṭāş خمسطاش	خمسة عشر
	on altı	ṣuṭṭāş ستطاش	ستة عشر
	on yedi	sebʿṭāş سبعطاش	سبعة عشر
	on sekiz	tumunāṭş تمنطاش	ثمانية عشر
	on dokuz	tesʿṭāş تسعطاش	تسعة عشر

- Mürekkeb Sayıların Cümle İçinde Kullanımı:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Örneklere baktığımızda madudun (كراسة – قلم- جملة مادة -) müfret olması hususunda lehçenin fasih Arapçaya uyduğunu görmekteyiz.	Ahmet on iki defter ve on dört kalem satın aldı.	شْري أحمد اطناش كراسة وأربعطاش قلم	اشْتَرَى أَحمدُ اثنتيْ عشرةَ كُراسةً وأربعةَ عشرَ قلماً
	Çocuk defterine on dokuz cümle yazdı.	كتب الولد تسعطاش جملة في كراسته	كَتَبَ الولدُ تسعَ عشرةَ جملةً في كراستهِ
	Bu sene on beş dersimiz var.	السنة هادي عندنا خمسطاش مادة	لدينا هذهِ السنة خمسُ عشرةَ مادةً

Ukûd Sayılar:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Sayı	Fasih Arapçada Sayı
Lehçenin fasih Arapçadaki sayıları kullanmakla beraber nasb durumunda kullanılan ين sigasını her zaman kullanarak ref' sigasını terk ettiğini görmekteyiz.	yirmi	عشرين	عشرون/ عشرين
	otuz	تلاتين	ثلاثون / ثلاثين
	kırk	أربعين	أربعون / أربعين
	elli	خمسين	خمسون / خمسين
	altmış	ستين	ستون / ستين
	yetmiş	سبعين	سبعون / سبعين
	seksen	تمانين	ثمانون / ثمانين
	doksan	تسعين	تسعون / تسعين

Matuf Sayılar:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede Sayı	Fasih Arapçada Sayı
Lehçenin matuf sayıların	yirmi bir	واحد وعشرين	واحد وعشرون

kullanımı hususunda fasih Arapçaya uyduğunu, yalnızca bazı harflerin telaffuzunda değişiklikler yaptığını ve ukûd sayılarda nasb sigasını kullandığını görmekteyiz.	otuz iki	اتنين وتلاتين	اثنان وثلاثون
	kırk üç	تلاتة وأربعين	ثلاثة وأربعون
	elli dört	أربعة وخمسين	أربعة وخمسون
	altmış beş	خمسة وستين	خمسة وستون
	yetmiş altı	ستة وسبعين	ستة وسبعون
	seksen yedi	سبعة وتمانين	سبعة وثمانون
	doksan sekiz	تمانية وتسعين	ثمانية وتسعون
	yüz dokuz	مِيَّة وتسعة	مئة وتسعة
	bin yetmiş beş	ألف وخمسة وسبعين	ألف وخمسة وسبعون
	iki bin yirmi üç	ألفين وتلاتة وعشرين	ألفان وثلاثة وعشرون

- Matuf Sayıların Cümle İçinde Kullanımı:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Burada lehçenin fasih Arapçadaki madudun (دقيقة – طالب) müfret yazılması kuralına uyduğunu görmekteyiz.	Ders üçü yirmi beş geçe başlıyor.	تبدا الحصة الساعة تلاتة وخمسة وعشرين دقيقة	تبدأ الحصةُ في الساعةِ الثالثَةِ وخمسٍ وعشرين دقيقةً
	Sınıfta otuz dokuz öğrenci var.	الفصل فيه تسعة وتلاتين طالب	في الفصلِ تسعةٌ وثلاثون طالباً

2.3.5. Fiil ve Fâil Uyumu

Fiil cümlesinde fiil fâiline müzekkerlik-müenneslik hususunda uyum sağlamaktadır. Örneğin; قام أحمد (Ahmet ayağa kalktı), قامت فاطمة (Fatma ayağa kalktı).

Sayı bakımından bakacak olursak cümle içinde fiil fâilden önce geldiğinde fâil ister tekil, ister ikil, isterse çoğul olsun yaygın olan fiilin tekil sigada kullanılmasıdır. Örneğin;

جاء الطالب (Öğrenci geldi), جاء الطالبان (İki öğrenci geldi), جاء الطلاب (Öğrenciler geldi).

Ancak Arap dillerinden biri bu genel kurala uymayıp fâilinden önce zikredilen fiili ikil ve çoğul sigada kullanmaktadır. Bu dil "أكلوني البراغيث" (Pireler beni yedi bitirdi) diye isimlendirilen ve Tay kabilesine nisbet edilen bir dildir.[146] Biz burada fiil ve fâil arasındaki uyumu lehçe ve fasih Arapça açısından karşılaştırarak ele alacağız:

Açıklamalar	Türkçe Anlam	Lehçede	Fasih Arapçada
Lehçe fiil ve fâilin müzekkerlik-	Öğrenci öğretmene selam verdi.	سلّم الطالب على الأستاد	سلّمَ الطالبُ على المُعَلِمِ

[146] Celâlu'd-dîn ʿAbdu'r-Raḥmân b. ʾEbî Bekr Süyûṭî, *Hemʿu'l-hevâmiʿ fî şerḥi cemʿi'l-cevâmiʿ*, thk. ʿAbdulḥamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetu't-Tevfîḳiyye, ts.), 1/578.

müenneslik uyumu hususunda fasih Arapçaya uymuştur.	Fatma sınavda başarılı oldu.	نجحت فاطمة في الامتحان	نَجَحَتْ فاطمةُ في الامْتِحانِ
Lehçe ikil siga kullanmadığından fiil çoğul halde gelmiştir.	İki öğrenci mezuniyet törenine geldi.	الطلاب الزوز حضروا حفل التخرج	حضرَ الطالبانِ حفلَ التَّخَرُّجِ
Lehçe cemi müennesi ifade etmek için hem cemi müennes hem de cemi müzekker zamir kullanmıştır.	İki kız bir gül buketi satan aldı.	اشْرن البنتين باقة ورد اشروا البنات الزوز باقة ورد	اشترتِ الفتاتانِ باقةَ وردٍ
	Anneler tatlı dağıttı.	وزعوا الامهات الحلوة وزعن الامهات الحلوى	وَزَّعَتِ الأمَّهَاتُ الحلوَى
Lehçe cemi müzekker fâile uyum sağlamak için cemi müzekker fiil kullanmıştır.	Çocuklar evin bahçesinde oynadı.	لعبوا الصغار في الجنان	لَعِبَ الأولادُ في فِناءِ المَنزِلِ

2.3.6. Sıfat Mevsuf Uyumu

Sıfat/na‘t; ismin ya da isimle ilgili herhangi bir şeyin durumunu açıklamak için isimden sonra gelen kelimedir.[147] Kendisinden önce gelen ismin özelliklerini açıkladığında hakiki na‘t olarak isimlendirilmektedir. Arap dilinin cümle sıralaması gereğince na‘t müfret olduğunda men‘uttan sonra gelmekte[148] ve irab, sayı, müzekkerlik-müenneslik ve marifelik-nekralık açısından men‘uta tamamen uyum sağlamaktadır.[149] Aşağıdaki tabloda na‘t ve men‘ut uyumu açısından lehçenin fasih Arapçadan farkları ortaya konacaktır:

Türkçe Anlam	Lehçe	Fasih Arapça
Ahmet uzun bir makale okudu.	قري أحمد مقال طويل	قرأ أحمدُ مقالاً طويلاً.
Yeni filmi izledik.	تفرجنا على الفلم الجديد	شاهدنا الفلمَ الجديدَ.
O zeki bir kızdır.	هي بنت شاطرة	هيَ فتاةٌ ذكيةٌ.
Ahmet yeni bir araba satın aldı.	شْري أحمد سيارة جديدة	اشترى أحمدُ سيارةً جديدةً.
Öğretmen iki kırmızı kalem kullanıyor.	يستخدم الاستاد في قلمين حمر يستخدم الاستاد في زوز قلمَات حمر	يستخدمُ المعلمُ قلمَيْنِ أحمريْنِ.
Öğretmenime iki güzel gül	عْطيت لأبلتي وردتين حلوات	أعطيتُ مُعلمتِي وردَتَيْنِ جَميلَتيْنِ.

[147] Muṣṭafâ b. Muḥammad Selîm el-Ġalâyînî, *Câmi‘u’d-durûsi’l-‘Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetu’l-ʿAṣriyye, 1993), 3/224.
[148] Süyûṭî, *Hemʿu’l-hevâmiʿ fî şerḥi cemʿi’l-cevâmiʿ*, 3/156.
[149] Ġalâyînî, *Câmi‘u’d-durûsi’l-‘Arabiyye*, 3/224.

verdim.	عُطيت لأبلتي زوز وردات حلوات	
Bunlar terbiyeli çocuklar.	هادو طلبة مؤدبين	هؤلاءِ أولادٌ مُؤدَّبون.
Onlar akıllı (kız) öğrenciler.	هما طالبات عاقلات	هُنَ طالباتٌ عاقِلاتٌ.
Okul emekli öğretmenleri ağırladı.	كرمت المدرسة الأساتدة المتقاعدين	كَرَّمَتِ المدرسةَ المُعلِّمينَ المُتَقاعِدينَ.
Yabancı filmler izler misin?	تتفرج على الأفلام الأجنبية؟	هلْ تُشاهدُ الأفلامَ الأجنبيةَ؟

Yukarıdaki örneklere baktığımızda lehçenin na‘t ve men‘ut sıralamasında fasih Arapçaya uyarak önce men‘utu (مقال ، الفلم، بنت، سيارة ، قلمين، زوز قلمات ، وردتين، طلبة، الأساتدة، الأفلام) ardından da na‘tı zikrettiğini, na‘tın tekillik ve çoğulluk bakımından fasih Arapçada olduğu gibi men‘utuna uyduğunu (lehçede ikile çoğul muamelesi yapıldığından ikillik sigası kullanılmamaktadır) ve men‘utun gayri âkil düzensiz çoğul olması durumunda na‘tın müfret-müennes gelmesi (الأفلام الأجنبية) kuralının lehçede de bulunduğunu görmekteyiz. Lehçenin fasih Arapçadan ayrıldığı husus ise kelimeler tekil iken iraba önem vermeyip son harfi sâkin yapması, cemi müzekker sâlim iken de na‘tı her zaman nasb ve cer sigasıyla kullanmasıdır ki bu siga lehçede cemi müzekker sâlim için varsayılan siga olup daima ين harfleriyle kullanılmaktadır.

2.4. ANLAM BİLİMSEL/ SEMANTİK DÜZEY المستوى الدِّلالي

Semantik diğer adıyla anlam bilim “sembolün anlam taşıyabilmesi için gerekli olan koşulları inceleyen bilim dalı” olarak tanımlanmaktadır.[150] Dil bilimin bu alanı, bir yandan kelime dağarcığındaki bir sözcüğün tek başına, cümle şeklinde veya kalıp halinde sahip olduğu anlamları belirlerken diğer yandan kelimelerin ve ifadelerin anlamlarının kullanıldıkları bağlam ile ilişkisini incelemektedir. Dilin en önemli özelliği sosyal bir olgu olmasıdır. Bu yüzden insanlar arasındaki iletişim, konuşan kişinin muhatabına aktarmaya çalıştığı anlamın anlaşılmasıyla mümkün olur.[151] Anlam bilimin ele aldığı konular arasında eş anlamlılık, zıt anlamlılık ve müşterek lafız konuları bulunmaktadır. Anlam bilimin ele aldığı bu konular, anlamlar arasındaki ilişkiyi benzerlik, farklılık ve müphemlik yönünden açıklar.

[150] ʾAhmed Muḫtar Ömer, *ʿİlmu’d-dilâle* (Kahire: ʿÂlamu’l- Kütüb, 1998), 11.
[151] Muḥammed Alî el-Ḫûlî, *ʿİlmu’d-dilâle: ʿilmu’l-maʿnâ* (Amman: Dâru’l-Felâḥ, ts.), 13,14.

2.4.1. Eş Anlamlılık

Eş anlamlılık, iki veya daha fazla kelimenin aynı anlama gelmesidir.[152] Bu durum Libya lehçesinin üç kolunda da gözlemlenmektedir. Aşağıdaki tabloda bazı örnekler verilmiştir:

Türkçe Anlamı	Fasih Arapçadaki Karşılığı	Lehçede Yer Alan Kelime	
Çok	كَثير	ḥalbā	هلبة
		vācid	واجد
		yāsir	ياسر
Kelam/Konuşma	كَلام	klām	كلام
		duvva	دوّة
Konuşuyor/Söylüyor/Diyor	يتكَلمُ	yitkellim	يتكلم
		yidvī	يدوي
		yiḥkī	يحكي
Gitti	ذَهبَ	imşeī	مْشِي
		imşā	مْشا
		ʿaddā	عدّا
İndi	نَزَلَ	iznal	نْزَلْ
		ḥaddir	حَذِّر
Bakıyor	ينظرُ	iyşūf	يشوف
		yişbaḥ	يشبح
		yibaḥḥit	يبحت
Neyin var?	ماذا بِك؟	ḫeīrik	خيرك
		kannak	كَنّكْ
Tırmandı/Yükseldi/Bindi	صَعِد/رَكِبَ	irkab	رْكَبْ
		irgā	رْقَا
Güzel	جَميلٌ	gneyyin	قْنَيّن
		simḥ	سِمْح
Zengin	غَنيّ	ġanī	غني
		mebṣūṭ	مبسوط

[152] Süyûṭî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/316.

Pencere	نَافذَة	rūşin şibbāk	روشن شباك
Sıcak	حَارّ (لِوَصْفِ حَرارةِ الطقْسِ)	nevv ḥamuv sāḫin	نَوّ حَمُوْ ساخن
Gecikti	تأَخَّرَ	ibṭeī ʿaṭṭil	بْطِي عَطِّل
Soruyor	يَسْأَلُ	yinşid yesʾil	ينشد يسأل
Başarısız	رَاسِبْ	āʿgib ṣāgiṭ	عاقب صاقط

2.4.2. Zıt Anlamlılık

Dil bilimciler zıt anlamlılığı iki şekilde tanımlamışlardır: Modern tanımda, telaffuzları ve anlamları farklı iki kelime şeklinde ifade edilmektedir.[153] Örneğin, büyük/küçük, sağ/sol, beyaz/siyah gibi. Zıt anlamlılık Libya lehçesinde de mevcuttur:

Türkçe Anlamı	Fasih Arapçadaki Karşılığı	Lehçede Yer Alan Kelime
Güzel-Çirkin	جَميلٌ / قَبِيحٌ	قنين gneyyin / شين şīn
Yüksek-Alçak/Üst-Alt	أعْلَى / أسْفَلَ	فوق fūg / لوطى lūṭa
Çalışkan/Tembel	نَشِيطٌ / كَسُولٌ	ناشط nāşiṭ / تمبال tembāl
Bilgili/Cahil	مُتَعَلِّمٌ / جَاهِلٌ	متعلم mitʿallim / جاهل câhil
Yeryüzü/Gökyüzü	أرْضٌ / سَمَاءٌ	وطا vṭâ / سمي smeī
Konuşmak/Susmak	الكَلامُ / السُّكُوتُ	الدوة ed-duvva / السكات es-skât

Not: Buradaki zıt anlamlılık, anlam farklılığını ifade etmektedir. Eski Arap dil bilimcilerin eserlerinde geçen ve "el-ezdâd" kategorisine giren zıtlık kastedilmemektedir. Bu konu ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

2.4.3. Eş Seslilik

Eş seslilik "tek bir kelimenin iki veya daha fazla farklı anlama gelmesi" olarak tanımlanmaktadır.[154] Örneğin fasih Arapçada "عين" kelimesi insan gözü, pınar, casus ve para

[153] Ömer, *ʿİlmu'd-dilâle*, 191.
[154] Süyûtî, *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*, 1/292.

gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.[155] Eş sesliliğin nedenlerinden biri coğrafi farklılıklardır. Bu, farklı çevrelerin ve dolayısıyla lehçelerin farklılaşmasından kaynaklanır. Örneğin, farklı bölgelerde aynı kelimenin farklı anlamlar kazanması gibi. Tarihsel nedenler de bu duruma katkıda bulunmaktadır.[156] Özellikle ses değişiklikleri ve dilin zaman içindeki evrimi önemli rol oynamaktadır. Libya lehçesi, bazı kelimeleri hem gerçek anlamında hem de mecazi anlamda kullanarak bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadır:

Lehçede Kullanılan Anlamlar	Türkçe Anlamı	Fasih Arapçadaki Karşılığı	Lehçede Yer Alan Kelime
1. İnsan bacağı 2. Sandalyenin ya da masanın ayağı	Bacak	رِجْل	ricil رِجل
1. Genç kız 2. Doğu lehçesi ve orta bölge lehçesinde görümce için kullanılan bir terim	Genç kız	صَبِيَّة	iṣbiyya صْبيَّة
1. Bireylerden oluşan topluluk 2. Bir kişinin ailesi ve akrabaları	İnsanlar	ناسٌ	nâs ناس
1. Küçük çocuk 2. Adam ya da genç delikanlı	Çocuk	طِفل / رَجُل	ʿayyil عيّل
1. Ağlıyor 2. Bağırarak konuşuyor, birini yüksek sesle çağırıyor	Bağırıyor/Ağlıyor	يَصِيحُ	yʿayyiṭ يْعَيِّط

2.4.3.1 Zıtlık İfade Eden Eş Seslilik:

Eski Araplar, "تضاد (tezat)" kavramını "bir kelimenin iki zıt anlama delalet etmesi" olarak tanımlamışlardır. İbnü'l-Enbârî (328/940) "el-Ezdâd" kitabında, "kelimenin birbirinin zıttı iki anlamda kullanılması için öncesinde ve sonrasında bu iki anlamdan yalnızca birinin kastedildiğine delalet eden bir bağlamın olması gerektiğini" belirtmiştir.[157]

[155] Seʿâlibî, *Fıḳhü'l-luġa ve sirrü'l-ʾArabiyye*, 262.
[156] Ömer, *ʿİlmu'd-dilâle*, 159.
[157] Ebû Bekr Muḥammad b. el-Ḳâsım b. Muḥammad İbnu'l-ʾEnbârî, *el-Eḍdâd*, thk. Muḥammad Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1987), 2.

Arap dil bilimcileri zıtlık ifade eden eş sesli kelimeleri gerek Arap dilinde gerekse Kur'an-ı Kerim'de tespit etmeye çalışmışlardır. Örneğin, "أسروا" kelimesi "وأسروا النجوى الذين ظلموا (O zulmedenler gizlice şöyle konuştular)" ayetinde[158] "gizlemek" anlamında, " وأسروا الندامة لما رأوا العذاب (Onlar azabı gördüklerinde pişmanlıklarını açığa vurdular)" ayetinde[159] ise "açığa vurmak" anlamında kullanılmıştır.

Eski bir tanıma göre ise "تضاد (tezat)" kavramı bir lafzın iki zıt anlam için kullanılmasıdır. Bu durum, çeşitli nedenlerden dolayı bir şeyi zıddının adıyla adlandırmaktır. Asıl anlam yerine mecazi anlama geçişin iyimserlik amacıyla yapılması bu nedenlerden biridir.[160] Bu tür kullanım, Libya lehçesinde yaygın bir şekilde görülmektedir:

Türkçe Anlamı	Fasih Arapçadaki Karşılığı	Lehçede Yer Alan Kelime
Kömür	فَحْمْ	byāḍ بياض
Kör	أعمَى	bṣīr بصير
Ateş	نارٌ	āʿfyā عافية
Kırık	مَكْسُورٌ	mecbūr مجبور
Çörek otu	كمُّونٌ أسْودٌ	kammūn ʾesʿid كمون أسعد

İyimserlik sebebiyle "kara/siyah" anlamını taşıyan فَحْمْ kelimesi tercih edilmeyip "kömür" anlamında "بياض" (beyaz) kelimesi kullanılmaktadır. Kör kimseler için de dua ve edep maksadıyla "بصير" (gören) kelimesi kullanılmaktadır.

2.4.4. Yabancı Dillerin Libya Lehçesi Üzerindeki Etkisi

Modern Arap lehçelerine en çok etki eden faktörlerden biri, tarih boyunca Arap ülkelerini yöneten siyasi güçlerin dilleriyle yaşanan dilsel etkileşimdir. Libya örneği incelendiğinde, günlük yaşamda kullanılan Libya lehçesindeki kelimelerde Türkçe ve İtalyanca etkilerinin belirgin olduğu görülmektedir. Bu etki daha çok kelime düzeyinde olup, fonetik veya yapısal düzeyde yaygınlaşmış değildir.

2.4.4.1. Türk Dilinin Libya Lehçesine Etkisi

Osmanlılar, Libya'da ve özellikle Trablus bölgesinde yaklaşık 400 yıl boyunca hüküm sürmüştür. Libya'nın bugünkü başkenti Trablus, Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti olup Batı Trablus olarak biliniyordu. Burada Osmanlı garnizonu, bir Osmanlı paşası ve aileleriyle

[158] Enbiyā 21/3.
[159] Yūnus 10/54.
[160] Ömer, *ʿİlmu'd-dilâle*, 205.

birlikte yeniçeriler de bulunmaktaydı. Üstelik yalnızca Trablus'ta değil Mısrata ve Tarhuna gibi Libya'nın birçok şehrinde de ikamet ediyorlardı. Bu süre zarfında Osmanlı Türkçesi konuşanlarla Libyalılar arasında hem dil hem kültür alanında yoğun bir etkileşim gerçekleşmiştir. Bu etkileşim, Osmanlı Türkçesi'nden birçok kelimenin Libya lehçesine geçmesine neden olmuştur. Osmanlı yönetimi sona ermiş olmasına rağmen, bu kelimeler günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Libya lehçesinde günlük hayatta kullanılan bazı Türkçe kökenli kelimeler şunlardır:

Fasih Arapçadaki Karşılığı	Libya Lehçesindeki kullanımı	Türkçe Kelime
مُعلمة	أبلة	*Abla*
مِحفظَة ٱلنقود	دزدان	*Cüzdan*
مِلعَقَة	كاشيك	*Kaşık*
حَقِيبَة	شنطة	*Çanta*
الكَثِير	شوق	*Çok*
وَرَقة	كاغط	*Kâğıt*
قِنِّينَة	شيشة	*Şişe*
خِزَانَة	دولاب	*Dolap*
صُنْبُور	شيشمة	*Çeşme*
مِنْضَدَةٌ بِأَرْفُفٍ جَانِبِيَّة	شيكماجة	*Çekmece*
إطَار	برواز	*Pervaz*
مِقْلاةٌ	طاوة	*Tava*
كَسُوْل	تمبال	*Tembel*
مِسْكين	زوالي	*Zevalli*
إبْرِيق	بكرج	*Bakraç*
إبْرِيقُ ٱلقَهْوة	سزوة	*Cezve*
فِراش	مندار	*Minder*
كُوبٌ مَعْدَنِيّ	برداقة	*Bardak*
شِبْشِب	تليك	*Terlik*
نَصِيب / جُزْء	باي	*Pay*
رُبَّمَا	بالك	*Belki*
رَبْطَةَ الشَّعْر	توكة	Toka
مَحَلٌّ تِجَارِيّ	مغازة	Mağaza
الدَّوْر / مُسْتَوى	كاط	Kat

Yerel halk, günlük konuşmalarında Türkçe kökenli kelimeleri sıklıkla kullanmakta ve bu kelimeleri Libya lehçesinin ve kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görmektedir. Birçok

kişi, bu kelimelerin kökeninin farkında olmamakta ve hatta bu kelimelerin Türkçe olduğunu öğrendiklerinde şaşkınlık yaşamaktadır.

2.4.4.2. İtalyan Dilinin Libya Lehçesine Etkisi

İtalyan dilinin Libya lehçesi üzerindeki etkisi özellikle kelime dağarcığı düzeyinde belirgin olmuştur. İtalya'nın Libya'yı yönettiği dönemde, günlük şehir yaşamı ve o dönemin modern icatlarının isimleri gibi alanlarda birçok İtalyanca kökenli kelime kullanılmaya başlanmıştır:

Türkçe Anlamı	Fasih Arapçadaki Karşılığı	Libya Lehçesindeki Kullanımı	İtalyanca Kelime
Aydınlatma Direği	عَمُودُ الإِنَارَة	لبالّو	*Palo*
Kaldırım	الرَّصِيف	لمارشابيدي	*Marciapiede*
Trafik ışığı	إِشَارَةُ الْمُرُور	سيمافرو	*Semaforo*
Yokuş yol	مُنْحَدَرٌ مُرْتَفِع	صاليطة	*Salita*
Park	الحَدِيقَة	الجردينة	*Giardina*
Otopark	مَوْقِفُ السَّيَّارَات	باركيدجو	*Parcheggio*
Kasa	خَزِينَةَ الدَّفْع	كاصة	*Cassa*
Pöşet	كِيسٌ مِن اللذَائن/كيسٌ وَرَقِيّ	بورزة	*Borsa*
Liste	الْقَائِمَة	ليستا	*Lista*
Mutfak ihtiyaçları	احْتِيَاجَاتُ المَطْبَخِ مِنْ طَعَامٍ	سبيزة	*Spesa*
Bisiklet	دَرَّاجَة	بشكليطة	*Bicicletta*
Ehliyet belgesi	رُخْصَة	باتينتي	*Patente*
Demir kapı	بابُ الْبوَّابَةِ الحَدِيدِيّ	كانشيللو	*Cancello*
Mutfak	المَطْبَخ	كوجينة	*Cucina*
Bodrum	القَبْو	ريفودجو	*Rifugio*
Kapı kolu	مِقْبَضُ البَاب	مانيليا	*Maniglia*
Çatal	شَوْكَةُ (الأكل)	فوركيتة	*Forchetta*
Lavabo	حَوْضُ غَسْلِ الْيَدَيْن	لافانديو	*Lavandino*
Banyo	حوضُ الاسْتِحْمَام	بانيو	*Banyo*
Yay	لَوْلَبِيّ	مولا	*Molla*
Kumaş seyahat çantası	حَقِيبَةُ مَلابسٍ مِنَ القُماشِ	ساكو	*Sacco*
Eşofman takımı	ملابسُ الرياضَةِ	توتة	*Tuta*

Bu tabloya göre İtalyanca, Libya lehçesinde günlük yaşamda açıkça etkili olmuştur. Ancak, yerel halk bu kelimelerin İtalyanca kökenli olduğunun farkındadır. Bazı kelimelerin kullanımı, Arapça karşılıklarının yaygınlaşmasıyla azalmaya başlamıştır. Örneğin, "كوجينا" yerine "مطبخ" (mutfak) kelimesi, "فوركيته" yerine "شوكة" (çatal) kelimesi, "جردينة" yerine "حديقة" (bahçe) kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.

Yukarıda Türkçenin ve İtalyancanın elli yılı aşkın bir süre önce Libya lehçesi üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Ancak, son yıllarda İngilizce öğreniminin Libya'da yaygınlaşmasıyla, yeni neslin İngilizceden etkilendiği ve günlük konuşmalarında bu dili Arapçaya uyarlayarak kullandığı gözlemlenmektedir. Örneğin, "check" kelimesi "kontrol etmek" anlamında Arapçaya "شَيِّك "olarak geçmiştir. Örneğin "شيّكت على السيارة" cümlesi "Arabayı kontrol ettim" anlamına gelmektedir. Benzer şekilde, "screenshot" kelimesi "ekran görüntüsü" anlamında "سَكْرِن" şeklinde olarak uyarlanmıştır. " سَكْرِنْ الشَّاشة" cümlesi "Ekran görüntüsü al" anlamında kullanılmakta, geçmiş zamanda "سَكْرَنْتْ الشاشة" ifadesi "Ekran görüntüsü aldım" anlamına gelmektedir. Ayrıca, "cancel" kelimesi "iptal etmek" anlamında "كَنْسِل" olarak uyarlanmıştır. "كَنْسِلْتْ الموعد" cümlesi "Randevuyu iptal ettim" anlamında kullanılmaktadır. Edilgen formda ise "تْكَنْسِلِتْ الرحلة" cümlesi "Seyahat iptal edildi." anlamına gelmektedir. Örneklere bakıldığında yabancı kelimelerin Arapçada emir, geçmiş zaman ve edilgen yapıda da kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bugün bu kelimelerin Arapça karşılıkları kullanılıyor olsa da, özellikle gençler ve yeni nesil arasında İngilizce kelimeler popüler hale gelmiştir.

Yabancı kelimelerin günlük konuşma dilinde yaygınlaşmasının lehçe-fusha ayrımında bir karşılığı yoktur. Bu durum olsa olsa dilin bozulmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu çalışmada da ele alındığı gibi lehçe olgusunun yeni bir durum olmadığı, kadim dönemden beri var olduğu hususu göz önünde bulundurulduğunda yabancı kelimelerin günlük konuşma dilini istila etmesi dilin bozulmasına işaret eder. Bu doğrultuda Arap ülkelerinde kullanılan lehçeler ile ilgili yapılacak çalışmalarda yabancı kelimelerin lehçe kapsamında ele alınmamasının isabetli olacağını düşünmekteyiz.

SONUÇ

Dil, sonsuz sayıda anlamı ifade etmek üzere milyonlarca cümle oluşturmak için binlerce kelime meydana getiren sesler ve semboller bütünüdür. Aynı zamanda düşünce ve duyguları ifade etmeyi ve toplumun diğer üyeleriyle iletişim kurmayı amaçlayan sosyal bir ses olgusudur. Eski Araplar dil kavramını ifade etmek için "اللسان / el-lisan" kelimesini kullanmışlardır. Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de de dil anlamında zikredilmiştir.

Lehçe, ana dilin bir seviyesi olup bazı kurallarında sapmalar gösterebilir ancak ana dilden tamamen kopmaz, çünkü lehçe ile dil arasındaki ortak unsurlar farklılıklardan daha fazladır. Dil ile lehçe arasındaki ilişki, genel ile özel arasındaki ilişkiye benzer, yani her dil farklı lehçeleri içerebilir.

Geçmişte Araplar اللغة kelimesini lehçe ile eş anlamlı olarak kullanmışlardır. Örneğin luğatü Temîm (Temim dili) ifadesiyle Temim lehçesi kastedilirdi. İslam öncesi dönemde Arap dili, Necd ve Hicaz'daki farklı kabilelerin lehçelerini içermekteydi. Her lehçenin an‘ane (العنعنة), keşkeşe (الكشكشة), tamtamâniyye (الطمطمانية) ve istintâ’ (الاستنطاء) gibi kendine has fonetik ve dil bilimsel özellikleri bulunmaktaydı. Bu eski lehçelere ilave olarak Araplar tarafından kullanılan ve Kureyş kabilesi tarafından temsil edilen ortak bir Arapça mevcuttu. Mekke o dönemde ticari, dini ve edebi faaliyetlerin merkeziydi. Mekke’de konuşulan Kureyş lehçesi Arapçanın en açık ve en doğru lehçelerinden biriydi. Bu dil özellikle edebiyat alanında tüm Arap kabileleri tarafından kullanılmaktaydı. Bu dilin gelişimini ve devamını sağlayan faktörlerden biri de Kur’an-ı Kerim’in bu lehçeyle indirilmiş olmasıydı. Bu durum Kureyş lehçesine özel bir önem kazandırmış ve Araplar için birleştirici bir ortak dil olarak kabul görmesini sağlamıştır. İslamiyet'in yayılması ve farklı milletlerden insanların Araplarla karışmasıyla birlikte “i‘rabta hata yapmak” anlamına gelen olan “lahn” olgusu ortaya çıkmıştır. Zamanla Arap dili, günümüze ulaşıncaya kadar ses bilimsel, biçimsel, sentaktik ve semantik açılardan coğrafi bölgelere göre değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak modern Arap lehçeleri oluşmuş ve beş temel lehçe grubu ortaya çıkmıştır: Hicaz ve Necd lehçeleri, Şam lehçeleri, Irak lehçeleri, Mısır lehçeleri ve Fas lehçeleri. Lehçe bilimi (diyalektoloji) lehçelerin dil bilimsel düzeylerini incelemek, bileşenlerini analiz etmek, onları şekillendiren önemli faktörleri araştırmak ve ana dil ile olan ilişkilerini ortaya koymak üzerine çalışmalar yapan bilim dalıdır.

Libya'da yaşayan insanların kullandığı Libya lehçesi, Fas lehçeleri grubu içinde yer alan modern Arap lehçelerinden biridir. Libya'nın geniş coğrafi alanı, lehçenin üç ana bölgeye göre farklılaşmasına yol açmıştır: Batı Libya lehçesi, Doğu Libya lehçesi ve Güney Libya lehçesi. Her bir lehçe, ses bilimsel ve anlamsal özellikleriyle kendine özgü nitelikler taşımaktadır. Libya lehçesi, Libya'ya göç eden Arap kabileleri Benî Hilâl ve Benî Selîm'in lehçelerinin bir uzantısı sayılmaktadır. Libya'nın ‘Ukbe b. Nâfî‘ tarafından fethedilmesinden sonra Arap dili, hicrî üçüncü ve beşinci yüzyıllarda gerçekleşen göçler sayesinde yayılmıştır. Arap kabileleri ile Berberî dilini konuşan -ve araştırmalara göre Libya'nın asıl sakinleri olan- Berberî/Amazig kabileleri arasındaki karışım sonucunda Amazig Libyalıları fasih Arapçayı öğrenmiş ve bu

dili sahipleri kadar iyi konuşmaya başlamışlardır. Ancak zamanla Libya Arapçası değişkenlik göstermiş ve birçok açıdan fasih Arapçadan uzaklaşmıştır.

Libya lehçesi ile modern standart Arapça arasındaki en önemli fonetik fark, bazı harflerin yer değiştirmesi sonucu bazı seslerin farklı telaffuz edilmesidir. Ayrıca Libya lehçesinde hemze çoğunlukla hazfedilmekte ya da ibdâl edilmektedir. Bu durum standart klasik Arapçaya aykırı olsa da hemzeli okuyuşun bulunmadığı Kureyş lehçesi de dâhil olmak üzere eski Arap lehçeleriyle tutarlıdır. Bunun yanı sıra Libya lehçesindeki çoğu kelime, fasih Arapça kurallarına aykırı olarak ülkenin bazı bölgelerinde sâkin harf ile başlamaktadır.

Libya lehçesi zamir, ism-i işaret ve ism-i mevsullerin kullanımında fasih Arapçadan farklılaşmaktadır. Bu isimler hazf, ibdâl veya hareke değişimi yoluyla kısaltılmaktadır. Ayrıca ikil vezinler ihmal edilmekte ve yerine çoğul vezinler kullanılmaktadır. Harekelerin değişmesi nedeniyle lehçede fiillerin ve isimlerin vezinleri de değişkenlik göstermektedir. Diğer yandan meçhul mebni sigası açısından fasih Arapçaya uymasa da infi'âl (انفعل) babında fasih Arapça kurallarına uyum sağlamaktadır. Bu lehçe; soru kalıplarının farklı olması, isim ve fiillerin olumsuzluğunda (ش) harfinin getirilmesi, gelecek zamanı belirtmek için muzari fiillerden önce (ب) harfinin eklenmesi ve (س) ve (سوف) harflerinin kullanılmaması yönüyle de fasih Arapçadan ayrılmaktadır. Libya lehçesi, sayı bakımından fiilin faille uyumu konusunda da farklılık göstermektedir. .(أكلوني البراغيث) ifadesiyle meşhur olan Tay' kabilesinin dili bu farklılığın en iyi örneğidir. Sayı kurallarına gelince, temyizin çoğul ya da tekil olması konusunda lehçe, fasih Arapça kurallarına bağlı kalmıştır ancak 3 ile 10 arasındaki sayılarda temyizin lehçede müennes olarak telaffuz edilmesi genel fasih Arapça kurallarına uymamaktadır.

Semantik açıdan Libya lehçesi, eş anlamlılık ve zıt anlamlılık gibi anlamsal kavramları içermektedir. Bunun yanı sıra lehçede, fasih Arapçadaki kelimelerle uyuşan lafızlar ile Berberi dilinden Libya lehçesine geçmiş kelimelerle benzerlik gösteren lafızlar da bulunmaktadır. Libya halkının kullandığı günlük konuşma dilinin fasih dilden uzaklaşmasının nedenlerinden biri de yabancı dilden geçen kelimelerin çokluğudur.

Lehçeler ve Fasih Arapça arasındaki en büyük fark, ünlü ve ünsüz seslerin telaffuzundaki farklılıkta, tonlama yerlerinde ve bazı harflerin hazfiyle kelimelerin kısaltılmasında kendini göstermektedir. Bu nedenle, Arapça öğrenen bir kişinin genel Arap halklarıyla iletişim kurmak için lehçeleri klasik Arapçadan ayrı olarak incelemesine gerek yoktur. Arapça öğrenirken, ses ve video kayıtları aracılığıyla lehçelerin özelliklerini tanıyabilir ve öğrenebilir. Bu durum, lehçe seslerini tanıma seviyesinde özellikle Kuzey Afrika lehçeleri için önemlidir. Çünkü bu lehçelerin Fransız sömürgeciliğinin etkisi altında olduğu iddiaları yaygındır ancak

gerçekte Kuzey Afrika lehçeleri Doğu Arap lehçelerinden farklı bir telaffuz tarzına sahiptir. Kuzey Afrika lehçelerinde kelimenin ilk harfi sâkin okunur ve aynı zamanda fasih kelimeler de kullanılır. Bu nedenle, bu konunun üzerine eğilmek ve gözlemlemek, Kuzey Afrika lehçelerinin Fransızca ile karıştığı iddialarını çürütecektir. Fransızcanın özellikle Cezayir ve Fas gibi bazı başkentler ve büyük şehirlerdeki etkisini inkâr etmek mümkün değildir ancak bu, Kuzey Afrika lehçelerinin anlaşılmasındaki zorlukların ana nedeni değildir. Kelime düzeyinde ise, bu araştırma kaleme alınırken, Libya lehçesi ile diğer Arap lehçeleri arasında, örneğin Cezayir, Tunus, Fas, Yemen, Sudan, Halep, Şam ve Suudi lehçeleri arasında büyük benzerliklere rastlanmıştır. Şehirler ve ülkeler arasındaki coğrafi uzaklığa rağmen kelimelerin kullanımındaki benzerlik, ortak noktaların farklılıklardan daha fazla olduğunu ve modern dönemdeki bu lehçelerin Kureyş lehçesinden önce kullanılan eski Arap lehçelerinin bir uzantısı olduğunu göstermektedir.

Dil sadece kurallar ve kelimelerden ibaret değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal bileşenlere sahip bir kültürdür. Lehçelerin özellikleri ve çeşitliliği, dil kültürünün bir parçası olarak dil öğretiminde nahiv, sarf ve kompozisyon ile birlikte öğretilmelidir. Kanaatimizce, Fasih Arapça ile lehçeler arasındaki boşluğun abartılmasının nedenlerinden biri, bazı çalışmaların bu konuyu Fasih Arapça ile lehçeler arasındaki karşılaştırmalar üzerinden ele almasıdır. Bu çalışmalar, Fasih Arapçadan bir cümle veya kelime alıp bunun karşılığı olarak modern Arap lehçelerinden bir kelime sunduğunda, okuyucuda bu lehçelerin fasih Arapçaya ait olmadığı hissi uyanmaktadır. Hâlbuki burada bir yanılsama vardır. Çünkü bir kelimenin Fasih Arapçada birden fazla eş anlamlı karşılığı olabilir ve söz konusu kelime modern Arap lehçelerinde farklı şekillerde ifade edilebilir. Sözgelimi Türkçedeki "istiyorum" kelimesinin Arapçadaki karşılığı أريد de olabilir, أبغى de olabilir. Aynı şekilde "kapalı" ifadesine yalnızca مُقفل kelimesiyle sınırlandırmak doğru olmayacaktır. مُغلق ve مُسكّر kelimeleri de "kapalı" anlamına gelmektedir ve fasih Arapçada da karşılıkları vardır. Sonuç olarak, modern lehçelerdeki fasih kullanımlar hakkında yapılan çalışmalar, hem Arapların hem de Arap olmayıp Arap dili alanıyla ilgilenen kişilerin fasih Arapça ile lehçeler arasındaki uyumu anlamalarına katkıda bulunmaktadır. Çünkü fasih Arapça ile lehçeyi birbirinden ayırmak veya iki farklı dil olarak değerlendirmek hiçbir şekilde mümkün değildir. Bu çalışmalar ile yerel lehçelerin (ammice) varlığı ve bireylerin yaşamlarındaki işlevselliği reddedilmemektedir. Aksine lehçelerle fasih Arapça arasında bir yakınlık sağlanmaya ve fasih Arapçanın tüm modern Arap lehçelerinin temelini oluşturduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışmalar, Ammicede kullanılan edebi kelimelerin Fasih Arapça veya klasik Arapça ile bağlantılı olduğunu

göstermektedir. Ortak noktalara odaklanıldığında fasih Arapça ile Ammice arasındaki sorunun en aza indirilebileceği kanaatindeyiz.

Geçtiğimiz yüzyılın ortalarında bazı müsteşrikler ile bazı Arap entelektüeller tarafından Fasih Arapça ile Ammice arasında bir uçurumun olduğu konusu gündeme getirilmiş, Fasih Arapça ile ammicenin birbirinden ayrılması ve hatta Ammicenin tek başına bir dil sayılması gerektiği vurgusu yapılmıştır. Fakat özellikle internetin yaygınlaşmasından sonra Arapların birbirleriyle iletişim kurabilmelerinin kolaylaşması nedeniyle bu görüşler günümüzde önemini yitirmiştir. Farklı ülkelerden Arapların sosyal medya platformlarında iletişim kurmaları onların, lehçelerdeki özel kelimeleri ve ifadeleri tanımalarına ve anlamalarına olanak sağlamıştır. Ayrıca eğitimin yaygınlaşması ve bireylerin yüksek kültür seviyesine ulaşması, sadece belirli bölgedeki insanlar tarafından anlaşılan Ammice kelimelerin yerini fasih Arapçadaki kelimelerin almasını sağlamış, bu da aradaki uçurumun kapanmasına ve konuşma dili ile fasih dilin birbirine yaklaşmasına katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

Alp, Musa. "Farklı İki Açıdan Arapça: Fusha ve Avamca". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/2 (Haziran 2011), 87-110.

Arslan, Adnan. "Türkiye'de Arap Lehçeleri Araştırmaları Ve Öğretilmesi Konusunda Olumsuz Yaklaşımın Nedenleri". *SOCIAL SCIENCES STUDIES JOURNAL (SSSJournal)* 4/14 (2022), 496-505.

Bağdâdî, ʿAbdu'l-Ḳâdir b. Ömer. *Ḫizânatu'l-ʿedeb ve lübbü lübâbi kelâmi'l-ʿArab*. thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn. Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncī, 4. Basım, 1997.

Bâzâma, Muḥammed Musṭafa. *Târîḫu Lîbyâ, Lîbyâ fî ʿahdi'l-ḫulafâʾi'r-râşidîn*. Müʾessesetu Nâşır li's-Seḳâfa, ts.

Berġûşî, ʿAbdu'l-Laṭîf. *et-Târîḫu'l-Lîbî el-ḳadîm*, ts.

Bin Mesʿûd, Muḥammed. *Târîḫu Lîbyâ el-ʿâm*. Ṭrablusu'l Ġarb: el-Maṭbaʿatu'l-ʿEskeriyyetu'l-Brîṭâniyye, 1948.

Bişr, Kemâl. *Dirâsât fî ʾilmi'l-luġa*. Dâru Ġarîb, ts.

Bişr, Kemâl. *ʿİlmu'l-ʾaşvât*. Kahire: Dâru Ġarîb, 2000.

Çıkar, Mehmet - Timurtaş, Abdülhadi. "Siirt Yöresinde Konuşulan Arapçanın Temel Özellikleri" 28 (2009), 87.

Ḍayf, Şevkî. *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabī*. Kahire: Dâru'l-Maʿârif, 1995.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eşʿas b. ʾİsḥâḳ el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. . Müḥyi'd-Dîn ʿAbdu'l-Ḥamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, ts.

el-Meclis el-Aʾlâ liş'Şuʾûn el-İslâmiyye-Mısır. *el-Mevsûʾetu'l-islâmiyyetu'l-ʾâmma*. Kahire, 2003.

el-Meclisu'l-aʿlâ li'l-luġati'l-ʿArabiyye. *el-Fuṣḥâ ve ʿammiyâtuḥâ*. Cezayir: el-Meclisu'l-Aʿlā li'l-luġati'l-ʿArabiyye- Menşürâti'l Meclis, 2008.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abî Seʿîd. *el-İnṣāf fî mesâʾili'l-ḫilâf beyne'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 2. Basım, 2003.

Enis, İbrahim. *el-ʾAṣvâtu'l-luġaviyye*. Nahḍat Mışır, ts.

Enis, İbrahim. *fî'l-Lehcâti'l-ʿArabiyye*. Kahire: Mektebetu'l-Enclu'l-Miṣriyye, 2003.

Fîrūzʾâbâdî, Ebû'ṭ-Ṭâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yaʿkûb. *el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ*. thk. Mektebu Teḥḳîḳi't-Turās. Lübnan; Beyrut: Müʾessesetu'r-Resâle, 2005.

Ġalâyînî, Muṣṭafâ b. Muḥammad Selîm. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1993.

Ḥamelâvî, ʾAhmed b. Muḥammad. *Şeẕa'l-'arf fî fenni'ṣ-ṣarf*. thk. 'Abdurraḥmân Naṣrullâh Naṣrullâh. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.

Harrama, Abdulgialil Mohamed. *Libyan Arabic Morphology: Al-Jabal Dialect*. The University of Arizona, Doktora Tezi, 1993.

Ḥassân, Temmâm. *el-Luġatu'l-ʿArabiyye maʿnâhâ ve mebnâhâ*. ʿÂlamu'l-Kütüb, 5. Basım, 2006.

Ḫâṭir, Muhammed Ahmed. *fî'l-Lehcâti'l-'Arabiyye*. Kahire: Maṭbaʿatü'l-Ḥüseyin el-ʾİslâmiyye, 1979.

Ḥicâzî, Maḥmûd Fehmî. *ʿİlmu'l-luġati'l-ʿArabiyye*. Dâru Ġarîb, ts.

Hilâl, Ebdu'l-Ġaffâr Hamîd. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye neş'eten ve teṭavvuran*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993.

Ḫûlî, Muḥammed Alî. *ʿİlmu'd-dilâle: ʿilmu'l-maʿnâ*. Amman: Dâru'l-Felâḥ, ts.

Ḥüveyrînî, Ebû'l-Vefâ Naṣr b. eş-Şeyḫ Naṣr Yunus el-Vefâʾî. *el-Meṭâliʿu'n-neṣriyye li'l metâbiʾi'l Mışriyye fi'l ʾuṣûli'l-ḫaṭṭiyye*. thk. Ṭaha ʿAbdu'l-Maḳṣūd. Kahire: Mektebetu's-Sunne, 2005.

İbn Cinnî, Ebû'l-Fetḥ ʿOṯmân. *el-Ḫaṣâʾiṣ*. thk. Muḥammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. el-Heyʾetu'l-Mişriyyatu'l-ʿÂmmatu li'l-Kitâb, 4. Basım, ts.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris b. Zekeriyyâ el-Ḳazvînî er-Râzî. *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġati'l-ʿArabiyyeti ve mesâʾilihâ ve suneni'l-ʿArab fî kelâmihâ*. Muḥammad 'Alî Bayḍūn, 1997.

İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr el-ʾEnṣârî er-Ruveyfiʿî. *Lisânu'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Ṣâdır, 3. Basım, 1414.

İbnu'l-ʾEnbârî, Ebû Bekr Muḥammad b. el-Ḳâsım b. Muḥammad. *el-Eḍdâd*. thk. Muḥammad Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1987.

Kerîm, Muḥammed Riyâḍ. *el-Muḳteḍeb fî lehcâti'l-ʿArab,* 1996.

Neysâbûrî, Ebu'l-Ḥüseyn Müslim b. el-Ḥaccâc b. Müslim el-Ḳuşeyrî. *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ*. thk. Muḥammed Zihnî Efendi. Türkiye: Dâru'ṭ-Ṭibâʿeti'l-ʿÂmire, 1334.

Ömer, ʾAhmed Muḫtar. *ʿİlmu'd-dilâle*. Kahire: ʿÂlamu'l- Kütüb, 5. Basım, 1998.

Ömer, ʾAhmed Muḫtar. *Muʿcamu'l-luġati'l-ʿArabiyyeti'l-muʿâṣira*. ʿÂlemu'l-Kütüb, 2008.

Pei, Mario. *ʾUsusu ʿilmi'l-luġa*. çev. ʾAhmed Müḫtar Ömer. ʿÂlamu'l- Kütüb, 8. Basım, 1998.

Râciḥî, Abduh. *et-Taṭbîḳu'n-naḥvî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 3. Basım, 2019.

Râciḥî, Abduh. *et-Taṭbîḳu'ṣ-ṣarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.

Râfiʿî, Muṣṭafâ Ṣâdiḳ. *Târiḫu edâbi'l-ʿArab*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, ts.

Ṣâliḥ, Ṣubḥî İbrahîm. *Dirâsât fi fiḳhi'l-luġa*. Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1960.

Şeʿâlibî, Ebû Mansûr Abdü'l-Melik b. Muhammed b. İsmâʾîl. *Fıḳhü'l-luġa ve sirrü'l-ʾArabiyye*. thk. ʾAbdü'l-Razzâḳ el-Mehdī. ʾİḥyâʾu't-Turâṯi'l-ʿArabî, 2002.

Seʿîd, Neffûse Zekeriyyâ. *Târîḫu'd-daʿva ile'l-ʿammiyye ve ʾâṯâruhâ fî Mısır*. el-İskenderiyye: Dâru Neşri'ṯ-Ṯeḳâfa, 1964.

Seʿrân, Maḥmûd. *ʿİlmu'l-luġa muḳaddime li'l-ḳâriʾi'l-ʿArabî*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, 2. Basım, 1997.

Sîbeveyh, Ebû Bişr ʿAmr b. ʿOṯmân b. Ḳinber el-Ḥârisî. *el-Kitâb*. thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncî, 1988.

Süyûṭî, Celâlu'd-dîn ʿAbdu'r-Raḥmân b. ʾEbî Bekr. *el-Muzhir fî ʿulūmi'l-luġa ve ʾenvâʿihâ*. thk. Fuâd ʿAli Manṣūr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye,1998.

Süyûṭî, Celâlu'd-dîn ʿAbdu'r-Raḥmân b. ʾEbî Bekr. *Hemʿu'l-hevâmiʿ fî şerḥi cemʿi'l-cevâmiʿ*. thk. ʿAbdulḥamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Tevfîḳiyye, ts.

Şayır, Mehmet. *Mardin'de Konuşulan Arapça Lehçenin Sesbilgisi Biçimbilgisi Ve Sözdizimi Bakımından İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi,Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Şebîbî, eş-Şeyḫ Muhammed Riḍâ. *Muʿcamu ve ʾuṣûlu'l-lehceti'l-ʿİrâḳiyye*. ed-Dâru'l-ʿArabiyyeti li'l-Mevsûʿât, 2007.

Şuʿayre, Muhammad Abdülhadi. "Libya (el-isim ve medlûlâtih et-târîḫiyye)". *el-Matbaʿa el-Ehliyye Bengazi* 1 (1958). https://journals.uob.edu.ly/JOFOA/issue/view/417/350

Vâfî, ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid. *Fıḳhu'l-luġa*. Nahḍat Mışır, 2004.

Vâfî, ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid. "fi'l-İctimâʿi'l-luġavî" 418 (1941).

Vâfî, ʿAli ʿAbdu'l-Vâḥid. *ʿİlmu'l-luġa*. Nahḍat Mışır, ts.

Vendryes, Joseph. *el-Luġa*. çev. Muḥammed el-Ḳaṣṣâṣ - ʿAbdulḥamîd ed-Devâḫlî. Kahire: Mektebetu'l-Enclu'l-Miṣriyye, 1950.

Zâvî, eṭ-Ṭâhir Ahmed. *Müʿcemu'l-buldâni'l-Lîbiyye*. Lîbya; Ṭarabulus: Mektebetu'n-Nûr, 1968.

Zâvî, eṭ-Ṭâhir Ahmed. *Târîḫu'l-feṭḥi'l-ʿArabî fî Lîbyâ*. Beyrut: Dâru'l -Madâri'l-ʾİslâmî, 2004.

Zebîdî, Muḥammad Murtaḍâ el-Ḥüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*. Kuveyt: el-Meclisu'l-Vaṭanî li's-Seḳāfe ve'l-Funūn ve'l-ʾÂdâb, 1965.-2001.

Zeglâm, Beşîr Mohammed. *el-Lehcetu'ṭ-Ṭrâbilsiyye*. Benġazi,Libya: Dâru'l-Kutubi'l-Vaṭaniyye, 2009.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmūd b. ʿAmr b. ʾAhmad. *ʾEsâsu'l-belâġa*. thk. Muḥammed Basil ʿUyûn's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1998.

Zeyyât, Mohammed Hasan Abdu'l-Azîz vd. *el-Lehcetu'l-Lîbiyye fî feḍâʾihâ'l-Arabî'l-evsaṭ beyn'l-meşriḳi ve'l-meġrib*. Mecmaʿu'l-luġati'l-Arabiyye Trablus, 2007.

ʿAbbâs, ʾİḥsân. *Târîḫu Lîbyâ*. Benġazi: Dâru Lîbyâ li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, 1967.

ʿAbdu't-Tevvâb, Ramaḍân. *Büḥûṯ ve derâsât fi'l-luġa*. Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncî, 1995.

ʿAbdu't-Tevvâb, Ramaḍân. *Leḥnu'l-ʿâmmati ve't-teṭavvüru'l-luġavī*. Kahire: Mektebetu Zeḥrâʾi'ş-Şerḳ, 2000.

"el-Lehcetu'l-Maġribiyye". Erişim 09 Mart 2024. https://www.marefa.org/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%AC%D8%A9_%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9